

ՅԻՍՈՒՍ ԵՒ ՆՇԱՆ ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆԻ Ե ՌԱՆԿԱՐԸ

Նշան Պէշիկթաշեանի «Ռապալի» հատորը, որ վերջերս լոյս տեսաւ, կը բաղկանայ երկու քերթողական վիպակներէ, «Նարդոս» եւ «Ձիթենի», բայց անհնար է ասոնց վրայ խօսիլ առանց իրենց կցելու եւ նոյն հեղինակի «Սիդոննա»-ն, որ քանի մը տարի առաջ երևցաւ, որովհետեւ միեւնոյն նիւթին նուիրուած են այդ երեք գործերը, եւ ասոնք կը կազմեն եռանկար մը tryptique) ուր կը պատկերանան կեանքը, վարդապետութիւնը, գործունէութիւնն ու մահը միեւնոյն կեդրոնական դէմքին:

Այդ կեդրոնական դէմքը՝ Յիսուան է. երեք քերթուածները ներշնչուած են Աւետարանէն, բայց ներշնչուած են, — մանաւանդ «Սիդոննա»-ին եւ «Նարդոս»-ին մէջ, — ամենալայն ազատութեամբ, այնպէս որ Պէշիկթաշեանի ներկայացուցած «մարդարէ»-ն, թէեւ Յիսուայի խօսքերը կ'արտասանէ մերթ եւ անոր արարքներէն մէկ քանին նոյնութեամբ կամ մօտաւոր կերպով կը կրկնէ, հստակ է ըլլալէ բուն Յիսուսը, ա'յն զոր Աւետարանը մեզի կ'աւանդէ:

Աւետարանին Յիսուսը «Աստուծոյ Որդին» է, Աստուծութեան մէկ մասն է, որ, մարդկային կերպարանք զգեցած, երկնքէն իջած է երկիր՝ մարդկութիւնն իր մեղքերէն ու ցաւերէն փրկելու համար: Պէշիկթաշեանի «Սիդոննա»-ին էմմանէլը, ինչպէս եւ «Նարդոս»-ին ու «Ձիթենի»-ին Եշուան, է'ն առաջ՝ մարդ մըն է, զուտ մարդ, Հրեայ մը, որ գեղեցկութեան, մարդոց կեանքին մէջ՝ աշխարհի վրայ՝ արդարութեան պաշտամունքն ունի, եւ այդ կրկնակ կրօնքին համար կ'ապրի, կը պայքարի եւ կը զոհուի: Դժբաղդարար այդ գեղասէր եւ արդարածարաւ անխիստական ու զուտ «մարդկային» քարոզիչ-պայքարողի իր անձնական յղացման վրայ կանգ չէ առած Պէշիկթաշեան, այլ անոր խառնած է Աւետարանին «աստուածային» Յիսուսէն գծեր, եւ ատիկա, ինչպէս

ցոյց պիտի տամ երեք քերթուածներու մանրամասն վերլուծման մէջ, սխալ մըն է, որ կը խաթարէ այդ գործերը, ուր մեծ գեղեցկութիւններ կան, որոնք սակայն անխառնօրէն, անթերիօրէն գեղեցիկ պիտի ըլլային եթէ հեղինակը իր հերոսը միշտ պահած ըլլար իր անձնական յղացման սահմանին ու գոյնին մէջ:

Նշան Պէշիկթաշեան իր գրական սկզբնաւորութիւնն ըրած է շարք մը ոտանաւոր բանաստեղծութիւններով, որոնց մէջ քնարերգական սիրուն անձնաւորութիւն մը կը յայտնուէր. աղուոր լեզու, ճարտար տաղաչափութիւն, երիտասարդ, քնքուշ, կեանքոտ՝ մերթ հեշտասէր՝ զգայնութիւն մը, չարահի, շնորհալի, անթոյն հեղեղութեան մը հետ մերթ խառն այդ բանաստեղծութեանց կուտային ինքնայատուկ համ մը: Ան յետոյ սկսաւ, փոխանակ լիովին արտայայտելու քնարերգակը որ կայ իր մէջ եւ ըստ իս իր գրական անհատականութեան հիմնական ու լաւագոյն տարրն է, աւելի հասամուտ ըլլալ զարգացնելու իր հեղինական լաւը՝ գրքոյիով լոյս տեսած Աշուղ Շահազարի պէս երգիծական վիպակներու կամ լրագրաց մէջ երևցած բաղմաթիւ զուարճարանական կամ կճողական քրոնիկներու եւ պատմութեան մէջ: Երգիծական ձիրքը իրական է Պէշիկթաշեանի մէջ եւ իր ուրոյն շնչոն ունի: «Աշուղ Շահազար»ը շիրին գործ մըն է, համեղ զուարթութեամբ մը ուռած. քրոնիկներուն մէջ կան որ սուր են, երգիծական գիւտերով լի. բայց Պէշիկթաշեանի հեղինական գրականութիւնը իր թերութիւններն ունի. քիչ անգամ լուրջ է, ինչպէս էր գրեթէ միշտ Պարոնեանին եւ Ե. Օտեանին մօտ (որովհետեւ մեծ) երգիծարանները խորքին մէջ լուրջ են եւ ծիծաղը իրենց միջոցն է ամենէն ծանր հարցերուն

վրայ իրենց կարծիքը յայտնելու համար) . Պէշիկթաշլեան յաճախ կատակարան մըն է աւելի քան խեղճարան . երկար է մերթ, չափազանց յորդ, աւելորդ ընդլայնումներով, կրկնութիւններով ծանրաբեռն, մինչ Պարոնեան իր լաւագոյն գործերուն մէջ եւ Երուանդ Օտեան գրեթէ միշտ՝ ա՛յնքան ժուժկալ են, խիտ ու զուսպ: Կողմնակալ է յաճախ, իր հեղինակները հանրային երեւոյթներու հանդէպ արտայայտած է ընդհանրապէս մէկ ուղղութեամբ, մինչ Պարոնեան եւ Օտեան — ինչպէս երգիծանքի մեծագոյն վարպետները, Ռապէ, Մոլլէն, Սերվանթէս, Վոլթէն, Սուիֆթ, Հայնէ, եւլն . — իրենց խառնուածքին ու աշխարհայեացքին համեմատ որոշ ու շեշտուած հակադրութիւններ ունին, ուրեմն եւ իրենց սրլաքներուն մասնաւորապէս թիրախ կ'ընտրեն որոշ տիպարներ, բայց ընդհանրապէս իրենց հեղինակները կ'արձակեն ա՛մէն ուղղութեամբ, մարդկութիւնն ամբողջ կը տեսնեն իր տկարութիւններով, արատներով, ծիծաղելիութիւններով, եւ ոչ թէ միայն անոր մէկ հատուածը: Իր երգիծական էջերուն մէջ, Պէշիկթաշլեան շատ յաճախ՝ փառքէղիսք մըն է, որ կը զուարճանայ իր սլաքներն արձակելով . ասոր համար է, որ իր հեղինարանական արտայայտութեանց մէջ՝ եթէ կան մերթ հատուածներ որ իրապէս երգիծական են — ինչպէս միթինկային բեմասացի հոյակապ ծաղրանկարը զոր տուած էր Դեմիսի առաջին թիւին մէջ, — լաւագոյն էջերը անոնք են ուր քմայքը կը տիրէ, թեթեւ հեղինակին մը՝ քնարերգական թռչներու խառնուած, ինչպէս իր Աստուծոյ հաճիսար քմաքերթուածը որուն առաջին մասը երեւցաւ Զուարթնոցի մէջ կամ իր Լուսին ու նշխարք պատմուածքը որ Պոսթընի Հայրեմիք ամսագրին մէջ լոյս տեսաւ:

Պէշիկթաշլեանի հեղինարանական էջերու լաւագոյններէն հաւաքածու մը մեր այդ սեւի գրականութեան մէջ ինքնայատուկ ու մնայուն տեղ մը պիտի բռնէ անշուշտ, բայց չեմ կարծեր որ անոր առաջին կարգի արտայայտութիւններէն նկատուի, մինչ իր սկզբնական շրջանի տաղաչափեալ բանաստեղծութիւններուն եւ մանաւանդ «Սիդոննա»ին եւ «Նարդոս»ին քնարերգակը կոչուած է մեր քերթողական գրականութեան մէջ առաջնակարգ տեղ մը գրաւելու: Անոնք որ չափազանց խրախուսեցին երգիծաբանը Պէշիկթաշլեանի մէջ, վնասեցին անոր էական ձիրքերուն լիակատար գործացման, իր բուն կոչմանը հարապատ իրականացման: Ուսա-

նաւորը գրեթէ բոլորովին լքած է Պէշիկթաշլեան, եւ ատիկա ցաւալի կը գտնեմ: Քնարերգակը հետեւ է անշուշտ իր մէջ երգիծաբանին տակ խեղդուած ըլլալէ, քանի որ ան աւելի լայն ու հզօր թափով մը ի յայտ եկաւ «Սիդոննա»ին, «Նարդոս»ին եւ «Զիթենի»ին դաշնակաւոր արձակին մէջ. բայց բանաստեղծութեան գերագոյն ձեւը՝ տաղաչափուած քնարերգութիւնն է. քնարերգական արձակի կայսրերէն մին, Շաթոպրիան, կը գրէր թէ մեծ բանաստեղծի մը քսան տողը ամենէն աղուոր արձակի ամբողջ հատոր մը կ'արժեն: Պէշիկթաշլեան իր հրատարակելի գործերու շարքին մէջ՝ զոր կը ծանուցանէ, կը յիշատակէ իր բանաստեղծութեանց հաւաքածուն՝ Իմ մեղքերս տիտղոսը տալով անոր. «Երիտասարդութեան մեղքեր» կ'անուանեն իրենց կեանքի առաջին շրջանին մէջ գրուած ոտանաւորները՝ անոնք որ տաղաչափեալ բանաստեղծութիւնը լքած եւ արձակին մէջ ընդ միշտ մխրճուած են: Ես պիտի ուզէի որ Պէշիկթաշլեան ոտանաւորը չլքէր ու ոչ միայն քերթողական արձակով, այլ մանաւանդ ոտանաւորով մեզի լիովին տար այն բոլոր երգերը որ կան իր հոգիին մէջ:

Երգիծաբանը «Սիդոննա»ին ու «Նարդոս»ին մէջ ինքզինքը մերթ կը զգացնէ, առաջին գերը թողլով սակայն քնարերգակին, համեմ մը աւելցնելով բանաստեղծական տաք ու յորդ գինիին որ այդ քերթուածներուն մէջ կը հոսի, իսկ Զիթենիին մէջ՝ ան չափէն աւելի տեղ բռնել ուղկուն եւ մերթ լաւ որակով ալ չըլլալուն համար՝ վնասած է գործին:

«Սիդոննա»ն հնարուած պատմութիւն մըն է: Իր երկու հերոսները, Էմմանէլ եւ Սիդոննա, զաւակներն են Պէշիկթաշլեանի ուղեղին: Քերթուածին վերջերը, Էմմանէլ (որուն անունը արդէն Յիսուսի անուններէն մէկուն, Էմմանուէլի, հետ խնամութիւն ունի) Աստուածորդւոյն տիպարին քիչ մը կը մօտենայ, անկից քանի մը դժեր փոխ կ'առնէ, նոյն իսկ Աւետարանով մեզի աւանդուած անոր խօսքերէն մէկ քանին կը խառնէ իր մտածմանց արտայայտութեան, բայց երբեք չի նոյնանար անոր հետ, տարբեր անձնաւորութիւն մըն է: Զայն եւ անոր կեանքը յղանալու համար, Պէշիկթաշլեան որոշ չափով ուղղակի եւ խորապէս ներշնչուած կը թուի իր իսկ անձնական խառնուածքէն ու կեանքէն: Գեղեցիկութեան (իր բոլոր ձեւերով) մոլեռանդ երկրպագու, արուեստի ու բանաստեղծութեան

տարբառներն ազատու, ազատութեան եւ սիրոյ անկաշկանդ պոհմական երջանիկ կեանքի մը անձնատուր՝ իր ամբողջ պատանութեան չըջանին, ան յանկարծ՝ մեր մեծ աղէտէն յետոյ՝ կուգայ կ'իյնայ Փարիզ, աղքատ, այս մեծաշուք քաղաքին ամէն տեսակի ճոխութիւններէն ու վայելքներէն ու եւ է չափով օգտուելու անկարող, իր հացը վասարկելու համար գործարաններու խոնաւ ստուերին մէջ տարիններով մաշելու ստիպուած. այդ երկարատեւ շարժարանքին գամուած իր հրաւառ գեղամուրի եւ քնարերգական խառնուածքն է որ երազած, յըզացած, դանդաղօրէն կազմած ըլլալու է, — իր շատ սիրած մէկ մեծ գրքին՝ Աւետարանին՝ վրայ ալ քիչ մը կը թնկնուի, — Էմմանէլին եւ Սիդոնային հրաշագեղ պատմութիւնը. եւ երբ Թէոդիկ զինք ազատեց այդ դժօրքէն՝ իր Տարեգրքին խմբագրութեան իր օգնական զինք հրաւիրելով, անիկա, իր ազատութիւնը հաղիւ վերագտած, երկար ինքնազսպումէն գերադրուած զգայնութեան մը եւ երեւակայութեան մը խելայեղ պոռթկումով՝ նստած գրի առած է, երանաւէտ արբելիւ աշխատանքով մը՝ որ կը զգացուի գործին մէջ ծայրէ ծայր, չարձարանքի օրերուն մէջ իր մտքին խորը կազմուած այդ լուսաշող տեսիլը:

Պատմութիւնը կ'անցնի այն օրերուն երբ Հրեաները կը կարծէին թէ իրենց սպասած Մեսիային գալուստը մօտ էր:

Էմմանէլ աղնուական ցեղէ հրեայ երիտասարդ մըն է. Եգիպտոս ինկած, աղքատ, իր ապրուստը ճարելու համար ամենէն տաժանելի աշխատանքները յանձն կ'առնէ, կ'ըլլայ բռնակիր, ծառայ, մշակ, ի վերջոյ մեծատուններու կառուցանել տուած ապարանքներուն մէջ իր քանութիւնը կ'աշխատի Եգիպտոսի կիզիչ արեւին տակ հայելով: Ան գեղեցիկ է մարմնով եւ հոգով: Այդ դժնդակ կեանքին մէջ մարմինը կը հիւծի, կ'այլանդակուի, բայց հոգին աւելի կը գեղեցկանայ: Ան կը զգայ որ մարդկային տառապանքը բառնալու, ընկերական անհաւասարութեանց շարքեր ջնջելու համար մաքառիլը պիտի ըլլայ զերը որուն սահմանուած է: Պարագուրդի օրերուն կ'երթայ Աղեքսանդրիոյ մատենադարանը՝ հին գիրքերուն մէջ թաղուելով «իւր իմաստութիւնն ու գծադրութիւնը քաղմացնել...»: ու մերթ րնութեան անհուն գիրքը կը ջանայ կարդալ, ծովուն եզրը նստած կ'երազէ միայնակ եւ իր էութիւնը կը խորացնէ, իր կոշմանը կը պատրաստուի, ու երբեմն իրեն կը թուի թէ իր անձը ծովուն վրայէն կը թռչի

կ'երթայ մինչեւ իր հայրենիքը, կը խօսի իր լծակից գծադր ժողովրդին, բաղմութիւններն իր ետեւէն կը քաշէ, եւ Իսրայէլի կորած թաղը կը վերադառնէ եւ դայն իր գլուխը դնելով՝ գերութենէն կը վերականգնէ իր ժողովուրդը:

Այդ գեղեցիկ առաջին գլուխը որուն հակիրճ ամփոփումն է որ տուի, շատ ճիշդ գծերով կը ներկայացնէ քերթուածին հերոսը՝ ինչպէս հեղինակը դայն յղացած է, — հրեայ յեղափոխական մը, ժողովրդասէր ըմբոստ հոգի մը, կեղեքնալներու գատին ախոյեան մը դառնալ ձգաող եւ որ նոյն ատեն իր շղթայակապ ցեղին ազատագրին ըլլալ կ'երազէ: Միայն այդ գլխուն առաջին Ֆրագն է որ այս տիպարին հետ չի ներգաշակուիր եւ արգէն իսկ Յիսուսը կը յիշեցնէ՝ «Անվաւեր ու որք մնացած զրոյցի մը եթէ ականջալուր ըլլանք, Էմմանէլ մեծ մարգարէին խոր ու խոնարհ կեանքին մէկ պատառը պատկերազարդուած՝ պիտի տեսնենք»: Հրեայ «մարգարէ»ները Աստուծոյ գրկուած մարդիկ էին: Անոր ներշնչումով կը գործէին՝ ըստ իրենց հաւատքին ու խօսքերուն: Իսկ անոնց մեծագոյնը, Յիսուս, ոչ միայն Աստուծոյ գրկուած էր, այլ եւ, ինչպէս ըսի արդէն, ըստ Աւետարանին՝ Որդին էր Աստուծոյ, Աստուածութեան մաս կը կազմէր. «Էմմանէլ մեծ մարգարէ» անհար է ըմբռնել առանց «աստուածային» տարրին, մինչ Պէշիկթաշկանի հերոսը մարդ մըն է պարզապէս, որ իր վերանորոգչի, ազատարարի առաքելութիւնը ինք իրմէ, իր հոգիէն, իր կեանքէն ու իր կարդացած գրքերէն ուրնութեան եւ մարդկային կեանքի վրայ խոհումներէն կը քաղէ:

Օր մը Փիւնիկեցի մեծահարուստ ու հրաշագեղ Սիդոնան, տիրուհին այն ապարանքին որուն շինութեան աշխատողներուն մէջ է Էմմանէլ, կուգայ այցելել աւարտելու մօտ շէնքը, կը տեսնէ Էմմանէլը, կը հրապուրուի անոր նայուածքին ու ամբողջ անձին խորհրդաւոր գեղեցկութենէն եւ կը հրամայէ որ դայն հանեն բանորի կեանքէն ու բերեն իր մօտ ապրելու. «Գտայ շէնքիս մէջ աւելի գեղեցիկ շէնք մը, ու հոն կ'ուզեմ բնակիլ»: Ճարտարապետը կուգայ Էմմանէլին հաղորդել տիրուհոյն հրամանը. «Վաղը ա'լ հոս պիտի չըլլաս: Վաղը երջանիկ բանորութիւն մը կը սկսի քեզի համար: Այսպէս կը փափաքի մեր տիրուհին Սիդոնան: Աստուածները բանորներու նման աշխատեք են Սիդոնայի մարմինը կատարելագործելու համար: Իր մէջ պահաս մը կայ: Վաղը կ'երթաս պակասը լրացնելու»: Պակասը, երջանկութիւնն

է, սէրն է, սրտի կեանքն է, ու մտաւոր հայեացք մը աշխարհի վրայ: Սիդոննա յղիացած է աշխարհի բարիքներով, բայց չէ ճանչցած բարիքներուն մեծագոյնը, սէրը, չէ ճանչցած երջանկութիւնը. էմմանէլ զայն պիտի պարգեւէ անոր: Եւ քանի մը պերճ գլուխներ կը նուիրուին այդ երկու գեղեցիկ էակներու հրապառտարականքին քնարերգմանը, ուր Աւետարանէն փարտախնդրով կը հեռանանք ու երգ երգոցն՝ բոցակէզ մարմնեղութեան մէջ կը թաւալինք:

Հեշտութեանց ծոցին մէջ թէպէտ երանութեամբ արբշիւ, էմմանէլ չէ լքած սակայն իր երէկուան տաժանաշխատ բանորի կեանքին ըմբոստ ու արդարապահանջ ձգտումները. ունի պահեր ուր կը տատապի այդ գեղեցիկութեան կենցաղէն ուր բազմազան փոխադրած է յանկարծ, եւ Սիդոննա կը զգայ որ անոր մէջ «բանուորէ աւելի մէկը կ'ապրի, սովորական մեծերէ աւելի մեծ», կը տեսնէ մերթ անոր «ցատումները» եւ «աւելի քան պաշտելի կը գտնէ զայն այդ ցատումներուն մէջ»: Եւ օր մը — կը մօտենանք նորէն, տարտամօրէն, Աւետարանի Յիսուսին ինքնոյքի մը մէջ զոր կուտայ Սիդոննա, երբ բաքոսատօնը կը դառնայ սանձարձակ ու հեթանոսական ապականեալ վայելամոլութիւնն իր ծայրայեղութեան կը հասնի» («խենչէ ծերունիներ թարմաթարմ աղջիկներու հետ բառտեսուցներու վրայ կը տապալակին, երիտասարդներուն մէջ Սողոմբ կը միայն դարձահոտութեամբ, եւլն»), էմմանէլ, զոլանքէն մօլեկնած, պատէն կախուած որսորդական խաղաղան մը կ'առնէ ու կը շահեցնէ կոշնականներուն վրայ, որ սարսափահար կը ցրուին, եւ ինք քղանցքովն աչքերը փակելով կը հեռանայ: Տեսարանը ուժեղ պատկերացուած է: Սակայն ատիկա չ'արդիւր էմմանէլը նորէն թաղուիլ Սիդոննայի իրեն շնորհած շտայլ ու մեղկ կեանքին մէջ, համադամներու, օչարակներու, մետաքսներու, խունկերու, սակիներու, ազամանդներու, եւ «չրթունքներու ամենէն խորունկէն քաղուած երկար համբոյրներու» արեցութեան անձնատուր, — որովհետեւ մարդը, նոյն իսկ յեղափոխական, դադափարի մարտիկ, երբ մարդակերպ Աստուած մը չէ ինչպէս Աւետարանին խորհրդանշանական մեծ գէմբը, հակասական էակ մըն է:

Եւ ահա օր մը էմմանէլ կ'ուզէ գիտնալ Սիդոննայի ամբողջ անցեալը, եւ Սիդոննա կը

պատմէ իր կեանքը մինչեւ էմմանէլի երեւումը, — կեանք մը արիւնով, վայրազութեամբ, տուփանքով, ոճիքով, մարմնական խելայեղ վայելքներով եւ հոգիի բացարձակ պարտադրութեամբ ծանրաբեռն: Այն բոլոր էջերն ուր այդ ինքնակենսագրութիւնը կը թաւալի, ինչպէս եւ անոնք ուր յետոյ Սիդոննայի աղախինը, Անա, կը պատմէ անոր վերջին մասը (Պարմիրայի մէջ), հոյակապօրէն հօգօր ու գունավառ որմնանկար մըն են, Սալամպօի ու Ս. Անտոնի փորձութեան Ֆլօպէրին արժանի, եւ մեր դրականութեան ամենէն մեծարժէք հատուածներէն մին պիտի մնան: Հոտ, զերթէ ծայրէ ի ծայր, հեղինակը, հեռու Աւետարանէն, Աստուածաշունչէն, եւ ուրիշ գրքէ, անձնատուր իր երեւակայութեանն ու տաղանդին, յղացած է հեթանոս հին դարերու արիւնաղանդ տուփանքի, չարագործ ու յիմարեցուցիչ մարմնական գեղեցիկութեան մեծ պատկեր մը եւ զայն վարպետի վրձինով իրագործած է:

Այդ ընդարձակ կենսագրութեան միայն մէկ հակիրճ հատուածին մէջ, էմմանէլը կ'ընդերեւայ՝ Յիսուսի՝ աստուածորդի Յիսուսի՝ ցոլքով մը: Սիդոննա, այն ատեն տասնվեց տարեկան պարմանուհի, եւ իր տարօրոշութեամբ լամպադամբ, գերեզմանուէ մը կը գնեն «հրեայ սիրուն տղեկ մը» (աւելի ճիշդ պիտի բլար ըսէլ «պատանի մը», քանի որ տասնհինգ տարուէ եղեր արդէն՝ ըստ վիպողին) եւ անոր մայրը: Սիդոննա կը սիրահարուի այդ պատանիին՝ պիղծ սիրով մը. Ամնադամ կը նախանձի ու գեռատի Հրեային կեանքը փտանդի մէջ կ'իյնայ. վերջապէս Սիդոննայի աղաչանքին վրայ՝ Ամնադամ յանձն կ'առնէ զայն զրկել Աղեքսանդրիա անոր մօրը երբեմնի տիրոջ՝ «Արարատ աշխարհի նախկին նախարար Աստմ»ին մօտ. ու երբ Ամնադամ, ուզելով իմանալ թէ ո՞վ է այդ պատանին, կը հարցաքննէ զայն, ան կուտայ հետեւեալ խորհրդաւոր պատասխանները. «Յուդայի երկրէն եմ... Երուսաղէմէն... Դաւթի թոռ... սենիմ՝ եղբայրներ բազմաթիւ... (հայրս) անմահ է... ամէն տեղ է... Բափաւելու տեղ չունի, ու նամբաները իմով լեցուն են... Մարդերն են որ կը թախտին եւ չեն գտներ ուղիղ ճամբան... Մօտ է աքաղաղին կանչը»: Այս խօսքերն ըսող պատանին, որ ինքզինքը որդի կը զգայ «աշխարհը լեցնող անմահ Հօր» եւ որ արդէն իսկ մարդարէի մը, նախասահմանուած մարդու մը պէս կը խօսի, էմմանէլն ինքն իսկ է եղած, եւ սակայն քեր-

թուածին մեծագոյն մասին մէջ անկեալ իբր այդ բնաւ չ'երեւար: Վերջերն է միայն, որ վիպողը այդ պատկերին կը ձգտի զայն մօտեցնել:

Սիդոննա կ'աւելցնէ թէ «ան (այդ երբեմնի հրեայ պատանին) իմաստուն էր և բարի, իրեն (Սիդոննային) բեր էր թէ մեղքի ճամբաներուն վրայ փառքով կը շրջի, բայց ուրիշ կեանքի մը մէջ թշուառ պիտի ըլլայ, տասը պատուիրաններ բեր էր իրեն եւ մեծ Աստուծոյ մը մասին ապշեցուցիչ խանդավառութեամբ ճառեր էր, կանխաձայն իմաստութեամբ օժտուած էր եւ կեանքը կը ճանչնար հազար տարի ապրողի մը պէս»: Ու կը յայտնէ թէ անջինջ պահած էր մտքին մէջ յիշատակն այդ պատանւոյն «որուն մէջ ճառագայթ մը կար» եւ ամէն տեղ փնտրած էր զայն ... ու հոտ յանկարծ էմմանէլ երեւան կը հանէ թէ ինքն իսկ էր այդ պատանին:

Այս բոլորը շատ աղուոր է, բայց չի ներգաշնակուիր էմմանէլի տիպարին հետ՝ ինչպէս զայն հեղինակը ցոյց տուած է մեզի՝ քերթուածին սկիզբէն մինչև այդ հատուածը: Բերթուածին մեծ մասին մէջ, էմմանէլ ոչինչ ունի միտքական, ոչինչ՝ աստուածորդեական-Յիսուսեան դէմքին մէկ երանգը կուգայ մերթ բուն գոյնին — զուտ մարդկային գոյն — խառնուել, բայց ոչ նոյնանալ. այդ խառնուրդը էմմանէլի մէջ արուեստական կը թուի. Աւետարանին Յիսուսը՝ իր հրաշալի ծնունդէն սկսեալ մինչև իր հրաշալի յարութիւնը, իր բոլոր արարքներուն մէջ, «Աստուածորդի» է, խորհրդաւոր գերերկրային էակ՝ միտքական առաքելութեամբ մը աշխարհ եկած, ան իր գաղափարական յղացմանը մէջ արամաբանական է եւ վերին կեանքով մը կենդանի:

Իր կեանքը պատմելէ յետոյ, Սիդոննա կ'ուզէ որ էմմանէլ ալ իրենը պատմէ. բայց ան կը խուսափի եւ կը պատասխանէ՝ «Օր մը, բոլոր աշխարհի հետ, դուն ալ կ'իմանաս իմ կեանքը»: Նորէն հոտ Յիսուսեան կերպարանք մը կը զգենու էմմանէլ, կամ կ'ուզէ զգենու: Արդէն իսկ կատարուած արարքները չենք զգար մարդաբէի վայել այդ խօսքին մէջ, հեղինակը այդպիսի բան մը մինչև հոտ ընդնշմարել իսկ չէ տուած: Իր կեանքը մինչև հոտ անկից ուրիշ բան չենք գիտցած բաց ի իր բանասիր չարչարանքէն, իր գաղափարապաշտ ըմբոստ մտքի պայքարատենչ երազներէն ու Սիդոննայի գրկին մէջ երանաւէտ թաւալումներէն. թերեւս

կ'ակնարկէ այն կեանքին դուր կը բաղձայ ունենալ, դուր պիտի ունենայ վաղը ...:

Եւ արդարեւ, յանկարծ հրաժեշտ կ'առնէ Սիդոննայէն ու թերէ կ'երթայ «ուսանելու»: Ազգեցութեանը տակ էմմանէլի որուն մէջ՝ իր պատանութեան դէմքին ոգումէն յետոյ՝ գաղափարապաշտ պայքարողը կը թուի զարթուել, ածիլ, ու գերակշռել, Սիդոննա կը սկսի փոխուիլ, բարձրանալ դէպ ի մտաւոր խոնավ մը: Արդէն իսկ իր ինքնակենսագրութեան վերջերը, էմմանէլ, տեսնելով որ Սիդոննա զուսանքով ու սոսկումով կը պատմէ իր ահաւոր անցեալը, կը դռնէ՝ «Սիդոննա, եկուր քեզի հետ միանանք, ապաստելու քեզ եւ ուրիշները»: — Ո՞վ, հա՞յրդ, մա՞յրդ, եղբա՞յրներդ»: — Ո՞չ, անոնք ամենքը իրենց հայրենիքն ունին, ազատենք բոլոր հայերը, մայրերը, եղբայրները»: — «Ազատենք, էմմանէլ, խօսէ՛, խօսէ՛ միայն»: Էմմանէլ կ'ուզէ սկսիլ իր մարդկային ազատարար երազը գործադրել, եւ կը ցանկայ ու կը յաջողի իր սիրած կինը, Սիդոննան, քաշել իրեն հետ, իրեն գործակից դարձնել անոր զեղեցկութիւնը, անոր հոգեկան ուժը, անոր ունեցած ամբողջ բարոյական ու նիւթական զօրութիւնները: Ու Սիդոննա, նոր ու բարձրագոյն անձնաւորութեան մը զարթումը զգալով իր մէջ, կը հաւանի որ ան հեռանայ պահ մը եւ երթայ թերէ՝ իր դործիչի զէնքերը նորանոր ուսումնասիրութիւններով զօրացնելու:

Թերէէն դարձին, էմմանէլ այլ եւս ձեռք կը զարնէ գործի. ու կը տեսնենք որ հոտ նորէն, պահ մը՝ կը յիսուսանայ, հրաշքներ իսկ գործելով, բայց Յիսուս մը որուն ոգին շատ տարբեր է Յիսուսի ոգիէն: «Երջեցաւ՝ Սիդոննայի հետ միասին՝ Տիրերիոսի ընծայած հողերուն մէջ: Բոլոր այդ տարածուն գետինները առաջարկեց բաժնել աղքատներուն: Սիդոննա զմայլելի համակերպութիւն մը միայն ցոյց տուաւ: Էմմանէլ շատ խանդավառուեցաւ ու սկսաւ գործի. հաւաքեց բոլոր կաղերը, կոյրերը, հաշմանդամները, որբերը, այրիները, խեղճերը, դժբաղդները, ու լեցուց այդ հողերուն մէջ: Թշուառներն այնքան շատ էին որ ահագին հողերը քիչ եկան: Էմմանէլ չյուսահատեցաւ սակայն, նոյն առաջարկը կրկին ուրիշ հողատէրերու: Անոնք զինքը վստահեցին: Այն ժամանակ էմմանէլ սաստիկ բարկացաւ: Ազարակատէրի մը ամբողջ գինին ջուրի, հասկերը փուշի եւ հողը աւաղի փոխեց: Ուրիշ չըւայտի մը աչքերը կուրցուց, երբորդ մը հաշմանդամ ըրաւ: Զորբորդ մըն ալ այդ օրերուն

մեռաւ: Էմմանէլ դնաց ողջնացուց մեռելը, բացազանչելով:

— Ապրէ՛ ու տառապէ՛ բորոտութեամբ: Սարսապէ՛ ինկաւ շրջակայ հողերուն մէջ»:

Ակներեւ է որ վերելի հատուածով պատկերացուած յեղափոխական գործունէութեան առաջին մասը եթէ մարդ մը կարող է կատարել, երկրորդ մասը (որ հրաշքներու շարք մըն է), մարդու կերպարանք զգեցած Աստուծոյ մը համար միայն հնարաւոր է: Քանի մօտենանք քերթուածին վախճանին, պիտի տեսնենք Էմմանէլի հողեղէն առնական գեղեցիկ գէմքին եւս քան զեւս խորապէս եւ անճշգորէն) շփոթութիւն Յիսուսի լուսեղէն, զուտ հողեղէն, «աստուածային» կերպարանքին հետ:

Յետոյ, Էմմանէլ բանալ կուտայ Սիդոնիայի ապարանքին կնքուած դանձասենեակները, լի անսպառ եւ ամենազգի հարստութիւններով, ծախել կուտայ բոլորը, եւ գոյացած հսկայական գումարով Սիդոնիայի հողերուն վրայ կառուցանել կուտայ մեծ քաղաք մը, զոր կ'անուանէ «Նոր Մեսրայիմ»: Հոն շինել կուտայ «համանման տուներ», ուր կը բնակեցնէ խեղճերը զոր կը հաւաքէ եւ գերիները զոր կ'ազատագրէ, անոնց ամէն մէկուն դրամ կը բաշխէ եւ աշխատանքը պարտաւորիչ կը դարձնէ ամենքին, մեծին ու սղտիկին, այրերուն ինչպէս եւ կիներուն, վեց օր աշխատանք, շաբաթ օրը հանգիստ. կը հիմնէ նաեւ «Էլոհիմ» հիւանդանոցը, «Էլի»ի աղբիւրները եւ «Մօյի»ի կեղրոնական հրապարակը. «կը հրաւիրէ տաղանդ եւ աղնութիւն ունեցող զանազան գիտուններ, արուեստագէտներ, արհեստաւորներ, ոստանին կենսունակութեան եւ շէնութեան համար»: Ու այդ ազատագրուածներու «հողին հարստութեան համար» կը հիմնէ Ագոնայի տաճար, «միմիայն բնակութեան համար ճշմարիտ ու կենդանի Աստուծոյ»: Ծայրայեղ, գրեթէ անիշխանական, ընկերվարական մըն է, որ կը գործէ եւ կը ջանայ իրականացնել իր բմբուս մտքին երազը. բայց եւ Հրեայ մը, որ իր ճշեալ եւ մեծ ցեղին համար սէր ու յարգանք ունի եւ անոր աւանդական խոշոր գէմքերուն անուններովը կը մկրտէ իր հիմնած ազատագրական «համամարդկային» քաղաքը. ու նաեւ, բան մը որուն պատրաստուած չէինք քերթուածին մինչեւ ցարդ ունեցած պարունակութենէն, — բաց ի պատանի Էմմանէլին հակիրճ հատուածէն, — առտուածապաշտ մըն է, Մովսիսական հաւատացեալ մը, որ «Ագոնայի (Եհովայի), միակ կենդանի

ու ճշմարիտ Աստուծոյն, տաճարը կը կանգնէ հողինը հարստութեան համար»:

Թէ ինչպէս կը յաջողի իրագործել այս բոլորը, միայնակ, առանց ո եւ է իշխանութիւն, ո եւ է հաւաքական ուժ ունենալու, օտար մեծերկրի մը, Եգիպտոսի մէջ, ուր բռնակալ եւ զօրեղ կառավարութիւն մը կը տիրէ, առիկա յայտնի չէ, — եւ չենք կրնար ալ զայդ մեղադրել հեղինակին, որուն պրամք ամէն բանէ առաջ խորհրդանշանական գեղեցիկ հեքեաթ մըն է ուր քմայքն է իշխող տարրը:

Այս չէ սակայն բոլորը, Էմմանէլ շաբաթ օրերը իր ազատագրուածները կը հաւաքէ հրապարակը, սրբէս զի «Իր բանքը» լսեն: Մարգարէ դարձած է հիմայ. ու այդ մարգարէն մերթ բոլորովին Յիսուսի պէս կը խօսի, Աւատարանին մէջ Յիսուսի վերագրուած խօսքերէն մաս մը գրեթէ բառ առ բառ կը կրկնէ. «Երանի՛ աղքատներուդ ... ճշմարիտ ու միակ Աստուծոյ որ երկինքն է, ձեզի համար բացած է իր թագաւորութեան դուռը: Աւելի դիւրին է ուղտը ասեղին ծակէն անցնել քան հարուստը Աստուծոյ թագաւորութեան դռնէն: Զի կրնար հարուստը ծառայել Աստուծոյ, քան զի ան ըստրուկ է մամոնայի: Զի կրնար ծառայ մը ծառայել երկու տէրերու: Ի՞նչ կը շահի մարդ եթէ բոլոր աշխարհը շահի եւ իր անձը կորսնցնէ...»: Բայց եւ անմիջապէս յետոյ կ'ըսէ բաներ զոր Յիսուս երբեք չէ ըսած եւ զոր ճշմարիտ Յիսուսը չէր կրնար ըսել՝ «Աստուծոյ տան մէջ պոռնիկները, մաքսաւորները եւ դեռ շատ մը մեղաւորներ կրնան մտնել, սակայն մէկ հարուստ չի կրնար մտնել, քանզի հարուստը չունի, խողի եւ գելի ցեղէ է...: Ընդմարիտ, ճշմարիտ կ'ըսեմ ձեզի, ան որ կը կողպտէ հարուստը՝ աղքատները երջանկացնելու համար, անիկա մեղաւոր չի համարուիր Աստուծոյ զատատանին առաջ: Աւագակներէն ու գողերէն խլելով որը մը կամ այլ մը եւ կամ հիւանդ մը, թշուառ մը երջանկացնողը Արքայութեան մէջ տեղ ունի: Ու ճշմարիտ կ'ըսեմ ձեզի, Աստուծոյ համար չի կան աւելի ահաւոր սճրագործներ ու սրիկաներ քան հարուստները: Բոլոր հրէաները կրնան ներում գտնել բաց ի հարուստներէն: Ապանեցէ՛ք զանոնք»: Ասոնք մարդկային ընկերութեան ընդփղեցուցիչ անհատատարութենէն կատարած անիշխանականի մը խօսքն են, բայց այդպէս խօսողը Աստուծոյ անունը չի խառնիր իր խօսքերուն, ամէն պարագայի մէջ, Յիսուսի վարդապետութեան ոգւոյն բոլորովին հակառակ

են ատելութեան այդ ճիշերը, գողութեան ու սպանութեան այդ հրաւերները. Յիսուս երբեք չէ քարոզած ատելութիւն, նոյն իսկ չարին, ուճրագործին, շահագործողին, բռնակալին դէմ, ոչ ալ հարուստին. ան քարոզած է արհամարհանք այդ «աշխարհային» պիղծ ուժերուն հանդէպ, միայն ճշմարիտ ուժը, միակ իրական հարստութիւնը՝ իրեն համար՝ հոգեկանն ըլլալով. ան քարոզած է գերազանցութիւնը աղքատութեան, քարոզած է երանութիւնը պարզ ու խոնարհ կեանքին որ կ'առաջնորդէ մարդը դէպ ի դուռ հոգեկան պայծառ անրիժ կեանքի վերելքը, քարոզած է սէր, ներում, բարութիւն՝ ամենուն համար, քարոզած է սիրով բուժում մարդկային չարիքներուն:

Նշխարաւոր մեծատունները, այդ փորձաքմարդուն կատարած գործերէն ու մանաւանդ քարոզած զրգօրիչ գաղափարներէն վրդոված, իրենց տունը կը փակուին, եւ դաւադիրներ մէջտեղ կը ձգեն իմամանէն սպաննելու համար: (Կառավարութիւնը միշտ բացակայ է այս պատմութեան մէջ):

Իմամանէլ կծիկը կը դնէ, եւ հոտ, փառնդի պահուն առնող քաղող «ազատարար»ը իր անատնական փարմունքով՝ բաւական տգեղ է: «Որոշեց մեկնել հեռաւոր երկիր մը ժամանակաւորապէս՝ ուսումնասիրութեան մը համար: Իր ճամբորդելու փափաքը պահանջի փոխուած էր: Հետաքրքիր էր նաեւ գիտնալ թէ իր բացակայութեան ժամանակ Մեսրայիմցիները ի՞նչ վարք ու բարքով պիտի ապրէին»: Սիդոննա կը պաղատի որ զինքը հետը տանի, իմամանէլ կը մերժէ եւ իր սիրած կինն ալ վտանգին մէջ միամիտակ ձգելով՝ կը մեկնի: Ասիկա անվայել է ոչ միայն Աստուծոյ անունով խօսող մարգարէի մը, այլ նոյն իսկ պարզ յեղափոխական գործիչի մը: Աւետարանին Յիսուսը ճիշդ հակառակը կ'ընէ. որոշապէս տեղեակ ըլլալով հանգերձ իրեն սպաննացող վտանգին, ան իր պայքարի դաշտին վրայ կը մնայ անվանդ, կը շարունակէ իր գործը, եւ կը խաչուի. որովհետեւ ան գիտէ թէ նահատակուելով է որ իր գաղափարը յաղթական պիտի դարձնէր:

Հոտ Սիդոննան է որ իր բարոյական բարձրացման ու գեղեցկացման մէջ կը յառաջդիմէ: Լպիւրջ ու հարուստ երիտասարդներ կուգան իրեն՝ զանձեր առաջարկելով դարպասել. կը վստէ գանձեր: Գիտունները, բժիշկները, երաժիշտները զոր կը հրաւիրէ, զինք գրաւելու հետամուտ կ'ըլլան. անոնք ալ դուռը կը դնէ: Իմամանէլին դէմ նեղացած է (եւ ի՞նչքան իրա-

ւամբ) զինք «կիսալքած» ըլլալուն համար. կը սփոփէ ինքզինքը՝ երաժշտութեան ու երազին ապաստանելով: «Սուրբ հեթանոսահի մը դարձած է»: Բայց կը տեսնենք որ հարազատ աշակերտ մը չէ իմամանէլին, որովհետեւ ինքը յանկարծ կ'երեւայ այնպէս ինչպէս պիտի ուզէի որ իմամանէլը եղած ըլլար քերթուածին մէկ ծայրէն միւսը եւ ինչ որ ան չէ բնաւ քերթուածին վերջին մասին մէջ. «Կը հաւատար իմամանէլի գործերուն ազնուութեան: Կը հաւատար ոչ թէ կրօնական, այլ մարդկային, իրական իմաստով: Շատ բան չէր ըմբռնէր իմամանէլի քարոզած Նշովայէն ու Մօյլիլէն, իրեն համար կրօնքները փաստակար, գրեթէ աւելորդ էին: Չէր ուզեր որ բարոյական գեղեցկութիւնները գեանդուէին խախտաւ հիմերու վրայ: Չէր հաւատարած սակայն իմամանէլի հետ, անոր հանձարին բացառիկ հանգամանքը յարգելով եւ անոր հրաշքները տեսնելով. Սիդոննա Սէր էր, իմամանէլ Վրէժ»: Այս բոլորը չփոթ է, հակասական: Քիչ յետոյ պիտի տեսնենք որ երկուքն ալ «կը ներեն» զիրենք սպաննելու համար իրենց վրայ յարձակող դաւադիրներուն, եւ առաջին «կը ներեմ» ըսողը իմամանէլն է... Սիդոննա, այլափոխուած, սրբացած, Սիդոննան պարզուկ, չափազանց պարզուկ գաղափար մըն ալ ունի բնկերական հարցի լուծման մասին. «Սիդոննայի համար, տիրոջ ու ծառայի խնդիրը հասարակ ազնուութեամբ կարելի էր լուծել: Ընչդ էր որ տիրոջ ու ծառայի մէջ հեռաւորութիւնը մեծ էր: Հարկ էր որ տէրերը իջնէին քանի մը աստիճան վար ու ծառաներուն թոյլ տային ելնել քանի մը աստիճան վեր, ու ամէն կեանք տանելի կ'ըլլար»: Սիդոննայի ուղածը եղած է այսօր, բայց ընկերական հարցը ասով չէ լուծուած: Իսկ թէ իմամանէլը ի՞նչ կ'ուզէ, յայտնի չէ: Յիսուսի վարդապետութիւնը որոշ է, «ոչ տէր, ոչ ծառայ, բոլոր մարդիկ հաւատար, բոլորն ալ Աստուծոյ որդի»:

Իմամանէլ ժամանակ մը վերջ կը դառնայ, «հոգւով մարմնով յեղափոխուած»: Ի՞նչպէս յեղափոխուած, հեղինակը չի ճշգրտ: Եւ եթէ այժմ «յեղափոխուած է», առաջ՝ երբ յեղափոխական մարգարէի գործեր կը կատարէր, «հասուն» չէ՞ր ուրեմն դեռ: Սիդոննա, հիւժուած, անկողին ինկած է. իմամանէլ կ'իմանայ որ «իր բաժնած հոգերուն վրայ ապրող սղորմէկները գաղանացած էին եւ կը կեղեքէին ուրիշ թըռուսներ, սրահելով գերիներ, իմամանէլի անունով ոճիրներ կը գործէին, եւ ամէն տեղ, ամէն

ատեն գինի ու արիւն կը խմէին», թէ «յարձակած էին մեծատուններուն վրայ, անոնց ինչքը կողոպտած էին եւ յետոյ իրարու վրայ յարձակած էին», թէ «սրտեկութիւնը, շուայտութիւնը եւ աննախընթաց թշուառութիւնը կ'այրէին այդ նոր ոստանը որ Սողոմ մը դարձած էր ...»: — «Սիրով, կ'ըսէ Սիդոննա, միայն սիրով կարելի է քիչ մը բարեփոխութիւն յուսալ: Ոխը, վրէժը, ասկէ տարբեր պտուղ չունին տալիք: «Ասոր վրայ, էմմանէլ, այժմ ինքը Սիդոննային աչակերտ դարձած, կը հառաչէ»։ Այո՛, Սիդոննա, սիրով միայն ... Այո՛, Սիդոննա, սէ՛րը միայն ...»: Անհունութիւններով հեռու ենք Աւետարանին Յիսուսէն, որ կիներէն չի սորվիր քարոզը սիրոյ, քանի որ ինք ուրիշ ոչինչ է բայց եթէ Սէրն իսկ, գերազոյն Սէրը: Քերթուածին այս վերջին մասերը զգալապէս թոյլ են, — եւ թոյլ են որովհետեւ հեղինակը իր գլխաւոր հերոսին հոգեկան անձնաւորութիւնը միանգամ ընդ միշտ որոշ տեսած եւ զայն իր բնական տրամաբանութեան համեմատ զարգացուցած չէ:

Մեծատունները կ'իմանան էմմանէլին վերադարձը, կուգան պաշարել զայն իր տան մէջ: Ան, Սիդոննան գրկած, փողոց կը նետուի. կը քարկոծեն զիրենք. «Կը ներեմ ձեզի, կ'աղաղակէ էմմանէլ, կը ներեմ եթէ նոյն իսկ զիս սպաննէք»: Յետոյ միասին կը կրկնեն. «Կը ներենք ձեզի»: Բայց անոնք չեն ներեր, եւ յարձակումը կը շարունակեն: Այն ատեն հրաշքը նորէն կը միջամտէ, սուր բարձրացնողները իրենց սուբով իրար կը խոցեն, էմմանէլ ու Սիդոննա յանկարծ աներևոյթ կը դառնան, որով եւ կարող կ'ըլլան հեռանալ այդ տեղէն: Սիդոննա կը մեռնի, էմմանէլ եւ Անա կը թաղեն զայն, եւ էմմանէլ ճամբորդական պիտոյքները աղախին Անայէն ստանալով կը մեկնի: Կը վերադառնանք զինքը՝ քերթուածին վերջին գլխուն մէջ՝ Յոսպէ ոտք դրած, Դաւթի հայրենիքին հողուն վրայ: Հոտ, նորէն կը մօտենանք Աւետարանին (Ի՞նչքան անկից հեռու մնալով սակայն ...): Հողակոյտի մը վրայ կանգնած, միայնակ, բայց որպէս թէ իր գէմը մարգերու անհամար բազմութիւններ ունենայ, էմմանէլ ճառեր կը սկսի լսողի (Յիսուս իրական բազմութիւններուն առջեւ կը խօսէր եւ մինակ եղած ատեն կը խոսար). յետոյ կը հանդիպի ոչխարներու հօտի մը եւ քանի մը հովիտներու, որ զայն էլիս մարդարէն կը կարծեն. կը խօսի անոնց եւ կը կրկնէ գրեթէ բառ առ բառ Աւետարանի Յիսուսին խօսքերը. «... Թէ որ մէկը

ծարաւի է, թող ինձի դայ ու խմէ ... Ես ալ խարժի լոյսն եմ, ու ձեզի կուգամ ... Ան որ զիս զրկեց, ճշմարիտ է: Զիս զրկողը իմ հետս է: ... Ով որ իր անձը կը բարձրացնէ, պիտի խոնարհի, եւ ով որ իր անձը խոնարհեցնէ, պիտի բարձրանայ ... սիրեցէք, սիրեցէք միշտ միմեանց ...»: Այդ, ասոնք գէշ կը հնչեն ու պաղ տղաւորութիւն կ'ընեն վերջին էջերուն մէջ քերթուածի մը, որուն մեծագոյն մասին մէջ կը տիրէ ազատասէր, գեղասէր, հեշտասէր, հեթանոս ոգի մը որ Աւետարանինը չէ: Զենք կրնար հաւատալ որ Ան զրկած ըլլայ էմմանէլը, չենք կրնար նոյն իսկ հաւատալ թէ էմմանէլ գէթ համոզուած ըլլայ որ Ան է զինք զրկած, քանի որ ամբողջ այս պատմութեան ընթացքին Ան չ'երեւցաւ երբեք, ու էմմանէլը զԱն միշտ իր վերեւ, իր մէջ զգալը ցոյց չտուաւ:

«Ու ճանապարհորդը, կ'ըսէ բանաստեղծը՝ վերջացնելու համար իր քերթուածը, մասա հօտին մէջ, կանգ առաւ ոչխարներուն ճիշդ մէջտեղը, ու թեւերը բացաւ: Անիկա ամպածովի մէջ կանդնած լուսասխնի մը պէս էր: Անիկա նման էր Մեսիային: Հովիտները սրինդ կ'ածէին ու ճանապարհորդը կուլար»:

Ի՞նչքան աւելի գեղեցիկ ու ներդաշնակ պիտի ըլլար այս քերթուածը, որ՝ հակառակ այն թերութեանց զոր մասնանիչ ըրի՝ մեծ գեղեցկութիւններով լի է, եթէ հեղինակը Յիսուսը հանդիստ ձգէր իր խորախորհուրդ ու մաքուր մեծութեան մէջ եւ պատմէր անխառն պատմութիւնը իր սկզբնաբար յղացած կենսասէր ու գեղապաշտ, արդարածարաւ ու ըմբոստ աշխարհիկ յեղափոխականին:

Նոյն շփոթութիւնը կը գտնենք Պէշիկ-Թաշլեանի նոր լոյս տեսած հատորին երկու քերթուածներուն, «Նարդոս»ին եւ «Զիթենի»ին մէջ:

«Նարդոս»ին մէջ նոյն ինքն Աւետարանին մէկ դրուագն է — Յիսուսի եւ Մարիամ Մագդաղենացիի պատմութիւնը — բոլորովին նոր ըմբռնումով մը ընդլայնուած: «Զիթենի»ն Յիսուսի կեանքին վերջին մասն է, հեղինակին մասնաւոր տեսլիկն համեմատ պատմուած:

Գնարերգական հրաշալի գեղեցկութիւններ կան «Նարդոս»ին մէջ, որոնք դժբաղդաբար արատաւորուած են այն հիմնական սխալէն որ հօն, աւելի եւս ծանր կերպով քան «Սիդոննա»ի մէջ, գործուած է:

Յիսուսի ոտքերն օծող կնոջ պատմութիւնը Աւետարանին մէջ ճիշդ ներհակ բնոյթն ունի անոր զոր Պէշիկթաւեան տուած է իր Մերիէմին պատմութեան: Աւետարանին «Մեղաւոր կինը» պոսեկական ինքնավաճառ կեանքով մ'ապրած ու այդ մեղքի կեանքէն զզուած կին մըն է որ կուգայ, Յիսուսէն, հրաշագործ գերմարդկային էակէն, խնդրել որ մաքրէ, բարձրացնէ զինքն իր անկումէն, մինչ Պէշիկթաւելեանի Մերիէմը տիրական գեղեցկութեամբ անյապ տափամուտութեամբ հզօր էր մըն է, որ կ'ուզէ իր հմայքին ենթարկել, իրն ընել, վայելել արատաւոր մարդ մը որուն տոջեւ լսեր է թէ ամենքը կը խոնարհէին, ու իր նպատակին կը հասնի:

Մարկոսի աւետարանին մէջ այդ պատմութիւնը կը գտնենք համառօտ ու կիսատ, կնոջ մը բոլորանուէր պաշտումն ու մեծարանքն առ Փրկիչը: Ահա թէ ինչպէս կը ներկայացնէ զայն Մարկոս. «Ու երբոր ինքը Բեթանիա էր, բոքոտ Սիմոնին տունը սեղան նստած, կին մը եկաւ որ շիշ մը պատուական թանկագին նարդոսի իւղ ունէր, եւ կոտրեց այն շիշն ու իւղը անոր գլխուն վրայ թափեց: Եւ կային ոմանք որ կը դժուարէին ու կ'ըսէին՝ «Ի՞նչու համար եղաւ այս իւղին կորուստը: Քանզի տափկա երեք հարիւր դահեկանէն աւելի կրնար ծախուիլ ու աղքատներուն տրուիլ»: Եւ սատիկ կը յանդիմանէին զանիկա: Բայց Յիսուս ըսաւ. «Թող տուէք ատոր, ի՞նչու անհանգիստ կ'ընէք տափկա, բարի գործ մը գործեց ինծի: Ինչու որ աղքատները ամէն ատեն ձեր հետն ունիք, ու երբոր ուզէք, կրնաք անոնց բարիք բնել, բայց զիս ամէն ատեն չունիք: Ատիկա ինչ որ ունէր՝ տուաւ, իմ մարմինս օծեց իմ թաղմանս համար: Ըջմարիտ կ'ըսեմ ձեզի, թէ ամբողջ աշխարհի մէջ՝ ո՛ւր որ այս աւետարանը քարոզուի, ատոր ըրածն ալ պիտի խօսուի՝ իրեն ի յիշատակ:» Եւ հակիրճ է հոս պատմութիւնը, եւ անկատար. ու եւ է կին մըն է զերտկատարը, որուն անունն իսկ չէ յիշուած, որուն անցեալը չէ ոգուած, որուն այդ ժեսթին բուն նպատակը իր ամբողջութեամբ չէ ցոյց տրուած. հոս միայն կը տեսնենք մէկը որ իր ամբողջ ունեցածը, երկրաւոր պէտքերու գործածելու տեղ (նոյն իսկ բարի պէտքերու), կը նրւիւրէ հոգեկան կեանքին, կուտայ Աստուծոյ:

Մատթէոս կը պատմէ նոյն դէպքը զրեթէ նոյն բառերով: Ղուկասի մէջ պատմութիւնը աւելի լիակատար է, ու կ'երեւայ իր բոլոր գծերով ու իր բովանդակ նշանակութեամբ.

«Փարիսեցիներէն մէկը կ'աղաչէր անոր որ իր հետը հաց ուտէ. ան ալ փարիսեցիին տունը մտաւ ու սեղան նստաւ: Եւ ահա քաղաքին մէջ մեղաւոր կին մը կար, երբոր իմացաւ թէ անիկա փարիսեցիին տունը սեղան նստեր է, շիշ մը անուշահոտ իւղ բերաւ: Ու անոր ետեւը ոտքերուն քովը նստած՝ կուլար, եւ արցունքովը սկսաւ անոր ոտքերը թրջել, ու իր գլխուն մազերովը կը սրբէր, եւ կը համբուրէր անոր ոտքերը ու իւղով կ'օծէր, ու փարիսեցին որ զայն հրաւիրեր էր, առ տեսնելով, կ'ըսէր իր մտքին մէջ... «Ասիկա թէ որ մարգարէ ըլլար, պիտի գիտնար թէ ո՛վ է եւ ի՞նչպիսի կին է իրեն դաշտը, ինչու որ մեղաւոր է: Եւ Յիսուս պատասխան տուաւ եւ ըսաւ՝ «Սիմոն, քեզի բան մը ունիմ ըսելու»: Ան ալ ըսաւ. «Ըսէ՛, վարդապետ»: – Դրամ փոխ տուող մը երկու պարտատէր ունէր, մէկը հինգ հարիւր դահեկան պարտք ունէր, միւսը յիսուն: Եւ որովհետեւ հատուցանելու կարողութիւն չունէին, երկուքին ալ շնորհեց. հիմա զրուցէ՛, ատոնցմէ ո՞րը աւելի պիտի սիրէ զայն: Պատասխան տուաւ Սիմոն ու ըսաւ՝ «Ինծի այնպէս կ'երեւայ թէ ան որուն որ շատ շնորհեց»: Յիսուս ըսաւ անոր. «Ուղիղ դատեցիր»: Ու դէպ ի այն կինը դատաւարով, ըսաւ Սիմոնին՝ «Կը տեսնե՞ս այս կինը. ես քու տունդ մտայ, դուն ոտքերուն ջուր չտուիր, բայց ասիկա իր արցունքովը ոտքերս թրջեց, ու մազերովը սրբեց: Դուն ինծի համբոյր մը չտուիր, բայց ասիկա հոս մանեկս ի վեր ոտքերս համբուրելէն չզաղորեցաւ: Դուն իմ գլուխս ձէթով չօծեցիր, բայց ասիկա իմ ոտքերս անուշահոտ իւղով օծեց: Անոր համար կ'ըսեմ քեզի. «Ներուած են ասոր շատ մեղքերը. վասն զի շատ սիրեց, բայց որու որ քիչ կը ներուի, ան քիչ կը սիրէ: Ու ըսաւ այն կնոջը, «Քու մեղքերդ ներուած են»: Ու անոր հետ սեղան նստողները սկսան իրենց մէջը ըսել՝ «Ո՞վ է ասիկա որ մեղքերու թողութիւն ալ կուտայ: Եւ Յիսուս ըսաւ այդ կնոջ. «Քու հաւատքդ քեզ փրկեց. դնա՛ խաղաղութեամբ»:

Այստեղ ամէն ինչ կայ, բայց ի կնոջ անունէն: Այդ անունը, Մարիամ, Յովհաննէսի Աւետարանին մէջ է որ կը գտնենք, բայց Յովհաննէս այդ Մարիամը կը նոյնացնէ Ղազարոսի քոյր Մարիամին հետ, ու դէպքը հոն կ'առնէ բոլորովին ուրիշ գոյն: ԺԱ. գլխուն մէջ, Յովհաննէս կը գրէ՝ «Ու Մարիամին եւ անոր քոյր Մարթային գլուղէն Բեթանիայէն Ղազարոս անունով մէկը հիւանդ էր. ասիկա այն Մարիամն էր որ Տէրը իւղով օծեց, ու անոր

ոտքերն իր մազերովը սրբեց, եւ սրուն եղբայրը Ղազարոս հիւանդ էր...»: Ասոր կը յաջորդէ ընդարձակ սրտալուրջ հատուածը, ուր Ղազարոսի մեռնիլն ու օգնութեան կանչուած Յիսուսին ծայրովը յանելը կը պատմուի: ԺԲ. գլխուն մէջ է որ Յովհաննէս կը պատմէ Մարիամի ձեռքով «ոտքերու օծումը» որ ԺԱ. գլխուն մէջ յիշուած է. «Իսկ Յիսուս Զատիկէն վեց օր առաջ Բեթանիա եկաւ, ուր էր Ղազարոս մեռնալը, զոր Յիսուս մեռնելէն յարոյց: Եւ հոն անոր ընթրիք մը հրամցուցին, եւ Մարթա անոր սպասաւորութիւն կ'ընէր, եւ Ղազարոս անոր հետ սեղան նստողներէն մէկն էր. իսկ Մարիամ մէկ լիզը նարդոսի պատուական մեծագին իւղ առնելով, Յիսուսի ոտքերը օծեց ու իր մազերովը անոր ոտքերը սրբեց եւ տունը իւղին անուշահոտութեամբ լեցունեցաւ: Այն ատեն աշակերտներէն մին, Իսկարիովտացի Սիմոնեան Յուդա՝ որ զինքը պիտի մատնէր, ըսաւ. «Ինչու համար այդ իւղը չծախուեցաւ երեք հարիւր դահեկանի, որ աղքատներուն տրուէր»: Այս խօսքն ան ըսաւ, ոչ թէ որովհետեւ աղքատներուն համար հոգ կ'ընէր, այլ որովհետեւ գող էր, եւ գանձանակն ինքը կը պահէր, եւ ինչ որ հոն ձգուէր՝ ինքը կը կրէր: Իսկ Յիսուս ըսաւ. «Թող տուր ատոր. ան այդ իւղն իմ պատանքուելու օրուն համար պահեց: Վասն զի աղքատներն ամէն ատեն ձեր հետն ունիք, բայց զիս ամէն ատեն չունիք»:

Յովհաննէսի պատմուածքը, ինչպէս կը տեսնուի, որոշապէս տարբեր է միւս երեք աւետարանիչներուն պատմուածքէն: Մատթէոսի եւ Մարկոսի մէջ, կին մը անանուն՝ կուգայ «բորոտ Սիմոն» անուն մարդու մը տունը ճաշի նստած հրաշագործ մարգարէ Յիսուսին ոտքը զնելու իր գեղեցիկութիւնը, իր անցեալ ամբողջ կեանքը, իր ամբողջ ունեցածը (մեծագին իւղի շիշը). Ղուկասի մէջ «մեղաւոր» կին մըն է որ նոյն ժեսթը կ'ընէ՝ որպէս զի իր «անմաքրութենէն» լուացուի, որպէս զի մեղքով աղարտուած իր հոգին լուաւորուի: Յովհաննէսի մէջ, օծող կինը մին է Ղազարոսի քոյրերէն, որ ոչ միայն «մեղաւոր» կիններ չեն, այլ քնքուշ, գորովազին, յարգալից, պաշտող բարեկամներ են Յիսուսի, որ կը սիրէ զանոնք՝ ինչպէս եւ իր բարեկամ Ղազարոսը՝ եղբայրական սիրով մը, եւ երբ Ղազարոսի մահը կ'իմանայ, կ'արտասուէ (Յիսուսի արտասուելը երկու անգամ միայն կը տեսնենք Աւետարանին մէջ, անգամ մը իր հայրենիքի մեծ քաղաքին՝ Երուսաղէմին վրայ որուն սպազայ կործանումը կը նախա-

տեսէ եւ կը փղձկի (Ղուկաս, ԺԹ.), եւ անգամ մը՝ իր սիրելի «բարեկամ»ին Ղազարոսին մահունէն վշտահար անոր քոյր Մարիամին լալը տեսնելէն սիրար շարժած՝ կ'արտասուէ, արցունք դժբաղդ հայրենիքին վրայ, արցունք բարեկամներու վշտին ի տես):

Ամէն ինչ՝ Յովհաննէսի ներկայացուցած Մարիամին, ինչպէս եւ անոր քոյր եւ անոնց տան հետ Յիսուսի ունեցած յարաբերութեանց մէջ, գերազանցօրէն մաքուր է, հեռու ս եւ է սեռային զգացումէ: Այդ Մարիամը, իր եղբոր վերակենդանացումէն յետոյ, իր տան մէջ Յիսուսի ի պատիւ տրուած ճաշի մը, իր երախտագիտութիւնը, իր մեծարանքը կը յայտնէ «յարուցիչ» մարգարէին՝ անոր ոտքը օծանելով (հիւրին ոտքը լուալ կամ իւղով օծանելը արդէն Արեւելքի մէջ մեծ պատուասիրութեան աւանդական ձեւ մըն էր):

Այդ Մարթան ու Մարիամը կը գտնենք նաեւ աւետարանին մէջ Ղուկասի, որ Ղազարոսի մահունեւ ու յարութեան խօսքը չ'ըներ, բայց Մարթա եւ Մարիամ քոյրերուն պատկառոտ բարեկամութեան վերաբերմունքը Յիսուսի հանդէպ կը յիշատակէ շատ սիրուն հատուածի մը մէջ. «Եւ եղաւ որ երբ անոնք կ'երթային, ինքը (Յիսուս) գիւղ մը մտաւ, եւ կին մը, Մարթա անուն, զայն իր տունն ընդունեցաւ: Եւ անիկա քոյր մը ունէր, որուն անունը Մարիամ էր, որ եկաւ Յիսուսի ոտքերուն քով նստաւ եւ անոր խօսքերը մտիկ կ'ընէր, բայց Մարթա, որ սպասաւորութեամբ շատ զբաղած էր, եկաւ անոր քով եւ ըսաւ. «Տէ՛ր, քու հոգի չէ՞ որ քոյրս զիս մինակ թողուց սպասաւորութեան մէջ. բռէ ատոր որ ինծի օգնէ»: Պատասխան տուաւ անոր Յիսուս եւ ըսաւ. «Մարթա՛, Մարթա՛, դուն շատ բաներու համար հոգ ընելովդ կը տագնապիս, բայց կայ մէկ բան մը որ ամենէն աւելի պէտք է, եւ Մարիամ այդ լաւագոյն բաժինը ընտրեց, որ իրմէ պիտի չառնուի»:

Մարթա հիւրասէր, անձնուէր, յարգալից, պարզամիտ կինն է որ կ'ուզէ պատուել մեծ հիւրը. Մարիամ, աւելի նուրբ, աւելի հոգեկանութեամբ ճոխ, Յիսուսի ոտքը նստած, անոր խօսքը կ'ուզէ լսել, անոր իմաստութենէն նշոյլ մը իւրացնել, անոր ներշնչած «երկնայնութեան» ոգիովը թափանցուիլ: Միտիբաղան հեքեմթի դմայլելի ու խորախորհուրդ պատկեր մըն է ատ, ուր ոչինչ կայ տուրական:

Պէտք է նկատենք այստեղ որ Յովհան-

նէսի յիշատակած այդ Մարիամը Մագդաղենացի չի կոչուիր, իսկ միւս երեք աւետարանիչներուն «կինը» անանուն է: Մագդաղենացին կը գտնենք Ղուկասու Աւետարանին Ը. գլխուն մէջ. «Եւ եղաւ որ անկէ ետքը՝ ա՛լ ինքը (Յիսուս) քաղաքէ քաղաք եւ գիւղէ գիւղ պտըտելով կը քարոզէր, եւ Աստուծոյ թագաւորութիւնը կ'աւետարանէր, ու տառերկուքը (աշակերտները) իր հետն էին, ու նաեւ քանի մը կիներ որ չար ոգիներէ ու հիւսանդութիւններէ բժշկուելու էին, Մարիամ որ Մագդաղենացի կ'ըսուէր եւ ուրկից եօքը դելիք էր, եւ Յովհաննէս Հերովդէսի տան վերակացու Բուդային ամուսինը՝ Շուշան, եւ շատ ուրիշներ, որոնք իրենց ստացուածքովը անոր ծառայութիւն կ'ընէին» նոյն Մարիամ Մագդաղենացին կը գտնենք նորէն Յիսուսի խաչին ոտքը, աստուածամայր Մարիամին քով, եւ դարձեալ՝ Յիսուսի մեռնելէն ու թաղուելէն ու ու յարութիւն աննկէն յետոյ, երբ՝ «իւզարեր կ'ինելուն» գլուխը՝ ան կուգայ օծել մեծ վարդապետին անշունչ մարմինը (զոր չեն գտներ գերեզմանին մէջ, այլ կը հանդիպին հրեշտակին որ անոնց կ'աւետէ անոր յարութիւնը): Կարգալ ամբողջութեամբ Յովհաննէս վսեմ Ի. գլուխը, ուր իւզարեր Մարիամին, որ կուգայ գերեզմանը թափուր գտնելով եւ կարծելով որ Յիսուսի մարմինը առած տարած եւ թերեւս փոս մը նետած են, կ'երեւայ յարուցեալ Յիսուսը եւ կ'ըսէ՝ «Գնա եղբայրներուս եւ ըսէ՛ թէ ես կ'ելլեմ Հօրս քով ու ձեր Հօրը քով, իմ Աստուծոյս եւ ձեր Աստուծոյն քով»:

Իրապէս, երեք Աւետարաններուն «օծող կամ իւզարեր» կիները տարբեր կիներ են, զոր ընդհանրապէս կը նոյնացնեն Մարիամ Մագդաղենացի անունին տակ. մին Ղուկասի մեղաւոր կինն է անանուն, (Մարկոսի եւ Մատթէոսի մէջ ալ յիշատակուած, ատանց իր «մեղաւոր» անցեալին կարեւոր մանրամասնութեան). միւսը Ղազարոսի քոյր՝ հոգեսէր, մաքրամաքուր Մարիամը. երրորդը՝ Մարիամ Մագդաղենացին, որմէ Յիսուս «եօթը գեւ հաներ էր», այսինքն զոր իր ախտաւոր ախտահար կեանքէն մաքրեք, բուժեք ու բարձրացուցեք էր հոգեկան կեանքի: Օրմանեան սրբազան իր Համապատումին մէջ կը գրէ՝ «Լատինք կը սիրեն Մագդաղենացի Մարիամը նոյնացնել (Ղուկասի յիշատակած) մեղաւոր կնոջ հետ, եւ այդ մեղաւոր կնոջ կատարած օծումը կը նոյնացրեն նա այն օծումին հետ զոր Ղազարոսի քոյր Մարիամ կատարեց Սիմոն բորոտին տունը, եւ

այսպէս երեքէն մէկ անձնաւորութիւն կը կազմեն: Մագդաղենացիին նկարագիրը, նախ զեզանի պոռնիկ մը եւ յետոյ ճգնասուն ապաշխարող մը, գեղեցիկ արտադրութիւններ ալ ներշնչած է Եւրոպայի ճարտար նկարիչներուն եւ քանդակագործներուն: Սակայն մենք կը պնդենք թէ Մագդաղենացին Մարիամ ոչ յիշուած մեղաւոր կինն է, եւ ոչ ալ Բեթանիայի Ղազարու քոյր Մարիամն է...: Ինչ որ Լատինք ստեղծեցին, ժամանակին կազմուած պարզ երեւակայական տեսութիւն մըն էր, զոր այժմ նոյն իսկ նորագոյն եւ լաւագոյն լատին հեղինակները այլ եւս պաշտպանելի չեն գտներ...: Մարիամ Մագդաղենացի եւ Մարիամ Բեթանացի եւ Կափառնաուժի մեղաւորը երեք տարբեր կիներ են»:

Օրմանեան իրաւունք ունի, բայց ինք ալ Ղազարոսի քոյր Մարիամը եւ Մատթէոս ու Մարկոս աւետարանիչներուն յիշատակած անանուն կիներ նոյնացնելու եւ Ղազարու յարութենէն յետոյ Մարթայի եւ Մարիամի պատուասիրական ճաշը եւ Սիմոն բորոտի կամ փարիսեցիին տան մէջ տրուած ընթերիքը միեւնոյն դէպքը նկատելու եւ ատոր համար այդ Սիմոնը Մարթային ամուսինը ենթադրելու սխալը կը գործէ: Մարկոսի եւ Մատթէոսի անանուն կիներ եւ Ղուկասի մեղաւոր կինը միեւնոյն հերոսուհին կը թուին միեւնոյն աւանդական պատմութեան, որ Ղուկասի մէջ աւելի մանրամասն վիւրճուած է:

Երեք պարագային մէջ ալ, ոչինչ կայ մարմնատարի եւ երկրատենչ, ոչ միայն Յիսուսէն դէպ ի այդ կիները, այլ նոյն իսկ այդ կիներէն դէպ ի Յիսուս, — ճիշդ հակառակն է որ կը գտնենք Աւետարանին մէջ:

Գեղանի կնոջ մը ընթերիքի մը միջոցին դալ Յիսուսի ոտքերը թանկագին իւղով օծելն ու մագերովը դանոնք սրբելը, ուրիշ դրողներ ալ ու նկարիչներ, երաժիշտներ — մղած է այդ դրուագին մէջ տարփական տարր մը տեսնելու եւ այդ տեսիլն արտայայտող գործեր արտադրելու:

Ղազարոսի քոյրերուն գուրգուրանքը Յիսուսի համար, եւ այն պարագան որ Յիսուսի հետեւող ու ծառայող խումբ մը կ'իններ կը յիշուին Աւետարանին մէջ եւ թէ խաչին ոտքը կը տեսնենք Մարիամ Մագդաղենացին ու Յիսուսի մեռնելէն յետոյ գերեզմանին առաջին այցելողները իւզարեր կ'իններ են, կարծել տուած են ոմանց (քիչերու, եւ ոչ Յիսուսի խորհրդանշանական մեծ դէմքը խորապէս ըմբռնողներուն)

թէ Յիսուս, որ հմայիչ գեղեցկութեամբ դէմ-
քով մը կ'երեւակայուի, կ'իներէն մասնաւորա-
պէս ջերմ սիրով մը սիրուած է եւ ինքն ալ ա-
նոնցմէ գէթ մին, Մագդաղենացի Մարիամը,
սիրած է սրտի ու մարմնոյ սիրով:

Ազին որ կը տիրէ չորս Աւետարաններուն
մէջ, բոլոր խօսքերը, բոլոր արարքները որ
հոն կը վերագրուին Յիսուսին, որոշապէս կը
հերքեն այդ մեկնութիւնը: Աստուածաբաննե-
րուն «կատարեալ Աստուած եւ կատարեալ
մարդ» բանաձեւը կարելի չէ տառացի ըմբու-
նել, եւ եթէ տառացի ըմբունէր, հայհոյու-
թիւն մը պիտի ըլլար Յիսուսի մէջ Աստուած մը
տեսնելու զաղափարին դէմ: Արդէն աստուա-
ծաբանները «կատարեալ մարդ»ին կը կցեն «ա-
ռանց մեղքի», եւ առանց մեղքի կատարեալ
մարդ չի կրնար գոյութիւն ունենալ՝ ըստ այն
օրէնքներուն զոր Աստուած ինքն իսկ, չենք գի-
տեր ինչո՞ւ, հաստատեր է: Աւետարանին Յի-
սուսը ուրիշ կերպ չէ կարելի ըմբունել բայց եթէ
մարդու կերպարանք զգեցած Աստուած: Աւե-
տարանին Յիսուսը կը ծնի «անարատ յղու-
թեամբ», ու վսեմ արամաբանութիւն մը կայ
այդ խորհրդանշանական մանրամասնութեան
մէջ, մարդկութիւնը փրկելու եկող Աստուածը
չի կրնար ծնիլ՝ ինչպէս ոեւէ մարդ՝ հասարակ
գուգաւորումէ մը: Հելլեն տափամուլ ու չափա-
զանց «մարդակերպական» դիցաբանութեան
Աբամազը չէ առ, որ երկրի գեղեցիկ կանանց
հետ գուարճանալու համար մարդու եւ նոյն իսկ
այս կամ այն անասունին երեսոյթն զգենու.
Յիսուս՝ մարդը անասնական վիճակէն բարձ-
րացնելու, իր մեղքերէն մաքրելու, հոգեկան
կեանքի զայն վերացնելու համար է որ կը զըր-
կուի Աստուածութենէն՝ որուն մէկ մասն
է, եւ հրաշքով, կոյսի մը ծոցէն, մարդու երե-
ւոյթ առած, կուգայ աշխարհ՝ իր առաքելու-
թիւնը կատարելու. եւ որովհետեւ անոր էութե-
թիւնը զուտ հոգեկան է մարմնական պատեանի
մը մէջ, արամաբանական է նաեւ որ ան յարու-
թիւն առնէ եւ երթայ այն վերին կայանը ուր-
կից եկած էր, մինչ ընտւ արամաբանական չէ
որ այդ աստուածային երեւոյթը սովորական
մարդու մը պէս տարփական յարարելութիւն-
ներ ունենայ երկրի կանանց հետ: Յիսուս չի
զատապարտեր այդ ու կնոջ սէրն ու միացումը
որ բնութեան մէկ հիմնական ու նուիրական օ-
րէնքն է, մարդկային ազգը — ինչպէս եւ բոլոր
կենդանի կանկնրու տեսակները — յաւերժացնե-
լու համար անհրաժեշտ, ըստ Աստուածաշուն-
չի Ծննդոց Գրքին՝ արարիչ Աստուծոյ հրամա-

նովն իսկ տալին օրէն հաստատուած. «Աճե-
ցէք եւ բազմացարուք»: Կ'օրհնէ ինքն իսկ այդ
օրէնքը, անոր գործադրութեան մէջ ոչինչ կը
գտնէ պիղծ՝ երբ ան ընտանիքի կազմութիւնն
ու մարդկային ազգի մշտնջենաւորումն ունի ի-
րեն նպատակ եւ ոչ թէ զեղիս ու ամուլ մարմնա-
յաղեցում մը լուր. բայց իր վարդապետութիւ-
նը, որուն էական գիծը հեթանոս մարմնապաշ-
տութեան, խոզակերպ շուայտութեան դէմ հա-
կազդելու մէջ կը կայանար, հոգիին գերակշ-
ռութիւնն ունի իրեն նպատակակէտ. երկրա-
ւոր կեանքը՝ ըստ իրեն՝ վաղանցուկ բոլոր մըն
է, պատրաստութիւն մը՝ զուտ հոգեկան կեան-
քին որ յաւերժական է. եւ ճշմարիտ երանու-
թիւնը ան ցոյց կուտայ ո՛չ երկրի տփուոյն,
փխրուն, անցաւոր հաճոյքներուն, այլ հան-
դերձեալ յաւերժական կեանքին մէջ, ուր ըն-
դունուելու արժանի պիտի ըլլան անոնք որ
երկրաւոր կեանքին մէջ կը ճգնին մաքուր մը-
նալ, հոգեկան կեանքին ձգտիլ՝ ինչքան մարդ-
կային բնութիւնը կարող է ատոր: Եւ այդ պատ-
ճառով է որ, առանց կուսակրօնութիւնը մար-
դոց պարտադրելու, ընդհակառակն ամուսնու-
թիւնը մարդոց մեծամասնութեան համար խը-
րախուսելով եւ զայն Աստուծմէ հիւսուած
սուրբ ու անքակտելի կապ մը ներկայացնելով
հանգերձ, մարդոց բարձրագոյնները կը հա-
մարի անոնք որ իրենց մէջ ուժը կը գտնեն եր-
կրի հաճոյքներէն ձեռք քաշելու եւ իրեն պէս՝
երկրի վրայ իսկ՝ հոգեկան կեանքով ապրող-
ներ, մարդկային հօտը դէպ ի հոգեկան կեանք
քաշողներ դառնալու:

Ահա ինչ որ Աւետարանը կ'ըսէ այդ մասին.
«Եւ փարիսեցիները անոր մօտենալով, զանիկա
կը փորձէին եւ կ'ըսէին. արժա՞ն է որ մարդ
մը իր կիներն արձակէ ամէն պատճառի համար:
Ան պատասխան տուաւ եւ ըսաւ անոնց. Զէ՞ք
կարդացեր թէ ան որ սկիզբէն մարդն ստեղծեց՝
արու եւ էգ ստեղծեց. ասոր համար մարդն իր
հայրն ու մայրը պիտի ձգէ եւ իր կնոջը պիտի
յարի, ու երկուքը մէկ մարմին պիտի ըլլան.
ուստի ա՛յլ երկուք չեն, այլ մէկ մարմին. ու-
րեմն, ինչ որ Աստուած միաւորեց, մարդը թող
չզատէ: Ըսին իրեն՝ Հապա Մովսէս ինչո՞ւ պա-
տուիրեց արձակման թուղթ տալ եւ արձակել:
Ըսաւ անոնց՝ Մովսէս ձեր սրտերուն կարծրու-
թեանը համար ձեզի հրաման տուաւ ձեր կի-
ներն արձակել, բայց սկիզբէն այդպէս չեղաւ:
Սակայն ձեզի կ'ըսեմ. ով որ առանց պոռնկու-
թեան պատճառի իր կինը արձակէ եւ ուրիշ մը
առնէ, շնութիւն կ'ընէ. եւ ով որ արձակուածը

առնէ, չնութիւն կ'ընէ: Աշակերտներն ըսին իրեն՝ եթէ այդպիսի բան կայ այր ու կնոջ միջև, լաւագոյնն է չամուսնանալ: Եւ ինքն անոնց ըսաւ. Ամենքը կարող չեն ասոր, այլ անոնք միայն որոնց տրուած է: Ինչու որ կան ներքինիներ որ իրենց մօրը ծոցէն այդպէս ծնան, եւ կան ներքինիներ որ մարդոց ձեռքով ներքինի եղան, եւ կան ներքինիներ որ ինքզինքնին ներքինի ըրին երկնքի թաղաւորութեան համար. ով որ կրնայ տանիլ, թող տանի» (Մատթէոս, Գլ. ԺԹ.): Ու Դուկասի Աւետարանին մէջ (Գլ. Ի.) կը գտնենք սա հատուածը որ կը լրացնէ վերելի մէջըբերումը. «Եւ Սաղուկեցիներէն ոմանք եկան (որ հակաճառութիւն կ'ընէին թէ յարութիւն չկայ) եւ անոր հարցուցին ըսելով. Վարդապետ, Մովսէս մեղի գրեց՝ Թէ որ մէկուն եղբայրը կին ունենալով մեռնելու ըլլայ, ու մեռած ատեն զաւակ չունենայ, թող անոր եղբայրն առնէ անոր կնիքը եւ իր եղբօրը զաւակ հանէ: Արդ, եթէ եղբայրներ կային, եւ անդրանիկը կին մ'առնելով զաւակ չունեցած մեռաւ: Երկրորդն ալ ասաւ այն կինը եւ ինքն ալ մեռաւ ատենց զաւակի: Երրորդն ալ ասաւ զայն. նոյնպէս եօթն ալ, եւ զաւակ չգլեցին ու մեռան: Ամենէն ետքը կինն ալ մեռաւ: Ուրեմն յարութեան ատենը ատենցմէ որո՞ւն կ'ընր պիտի ըլլայ ինչու որ եօթն ալ զայն իրր ամուսին ունեցան: Եւ Յիսուս պատասխան տուաւ անոնց եւ ըսաւ. «Այս աշխարհիս որդիները կին կ'առնեն եւ էրկան կը տրուին: Բայց անոնք որ արժանի պիտի ըլլան միւս աշխարհին հասնելու, ու մեռելներէն յարութիւն առնելու, հոն ոչ կին պիտի առնեն ոչ էրկան պիտի տրուին. անոնք ա'լ չեն կրնար մեռնիլ, քանզի հրեշտակներուն հաւասար են, եւ Աստուծոյ որդիք են, ինչու որ յարութեան որդիք են»:

Այս է Յիսուսի վարդապետութիւնը, այս է իր պատուէրը երկրաւոր կեանքի համար եւ իր խոստումը հանդերձեալ կեանքի, հոգիներու Արքայութեան համար, որ քաջ հաւատացեալներուն է մշտապէս վերանորոգելի կուսութեամբ գեղուհիներ հրամցնող Մուհամմէտին Արքայութենէն հիմնովին տարբեր է:

Պէ՛չիկթաշլեան եղած է անոնցմէ որ «Մաղդաղենացոյն» պատմութեան մէջ երկրաւոր սիրոյ, իսկական «կատարեալ մարդ»ու մարմնական հրայրքի իմաստ մը ուզած են տեսնել: Իր երեք քերթուածներուն մէջ, այդ տեսիլն է որ կ'իշխէ:

Ես կ'ընդունիմ բանաստեղծին, արուեստի

մարդուն լիակատար ազատութիւնը Աստուածաշունչէն, Աւետարանէն կամ ուրիշ խորհրդաւոր գրքէ իր ուզած ձեւով ներշնչուելու եւ անկից հանելու գործ մը իր անձնական ուրոյն մեկնութեամբ, իր ինքնայատուկ վերատեսեղմամբ, պայմանով սակայն որ այդ «նոր» գործը Էսկանիմ մէջ չհակասէ բնատկարարն ողուոյն, կամ եթէ հակասէ, ինք իր մէջ իրր նոր յղացում՝ տրամաբանական ու լիակատար ըլլայ:

«Ազատարիտ» Ռենանը գրած է Յիսուսի կեանքը, քայլ առ քայլ հետեւելով Աւետարանին, բայց վճռապէս մէկդի դնելով Յիսուսի աստուածութեան հանգամանքը, զայն ներկայացնելով իրր մեծ մարդ մը, գերադոյն մարդը, ամենէն աստուածայինը մարդերուն, բայց մարդ մը, որ բնական ծնունդով որդին եղած է Մարիամին եւ Յովսէփին, որ եղբայրներ ու քոյրեր ունեցած է (ինչ որ կ'աւանդուի արդէն անվաւեր նկատուած Աւետարաններով) եւ որ Աստուած չի նկատեր ինքզինքը, այլ որդի մը Աստուծոյ՝ ինչպէս պէտք է ըլլան եւ կրնան ըլլալ բոլոր մարդիկ, Աստուծոյ մը որ Հայր մըն է մարդկութեան եւ ոչ բռնաւոր մը. իր Յիսուսը հրաշք չի գործեր, բայց ի իր խօսքին գործած հրաշալի աղղեցութենէն: Այս յղացումը խորապէս տարբեր է Աւետարանի Յիսուսին տիպարէն, որ յետոյ զալիք յոյն աստուածարաններուն բնականցական, բարդ եւ ուղեղային Աստուածամարդը չէ անշուշտ, բայց որ Աստուած իր մէջ կը զգայ միամտօրէն, բնաղօրէն, պարզօրէն, ինքնքր աստուածային Հօր առաքեալը, որդին եւ գոյակիցը կը դաւանի, եւ ա'յնքան մարդկայնօրէն Աստուած է եւ ամէն վայրկեան հրաշալիին մէջ կ'ապրի: Այդ յղացումը տարբեր է, բայց ինք իր մէջ տրամաբանական ու յստակ է:

Մարիամները՝ ըստ Ռենանի երկուք են, Դադարոսի քոյր Մարիամը, զոր կը նոյնացնէ (Օրմանեանի պէս) բոլոր Սիմոնի տունը տրուած ճաշկերոյթին Յիսուսի ոտքն օժանդղ կընող հեռ, եւ Մաղդաղենացի Մարիամը. բայց երկու պարագային ալ իր Յիսուսը, թէեւ լոկ մարդ, իրր մարդկութեան բարձրացման դատին նուիրուած հոգի՝ զերծ ցոյց կը տրուի կանանց հանգէպ սեռային հակումներէ:

Հոս կ'ուզեմ տալ թարգմանութիւնը երկու Մարիամներուն նուիրուած Ռենանի էջերուն, որոնց հետ շահեկան է բաղդատել Պէ՛չիկթաշլեանի այնքան տարանման տեսիլը.

«Բեթանիա գիւղը, մասնաւորապէս, որ

չինուած է բլուրին կատարը, Մեսեալ ծովու եւ Յորդանանի կողմը նայող զառիթափին վրայ, երեսագէմէն մէկ ու կէս ժամ հեռու, Յիսուսի նախասիրած տեղն էր: Հոն ճանչցաւ ընտանիք մը երեք անձէ բաղկացած, երկու քոյր եւ մէկ եղբայր, որոնց բարեկամութիւնը իրեն համար շատ հրապոյր ունէր: Երկու քոյրերէն մին, որուն անունն էր Մարթա, հաճոյակատար, բարի, փութիկոտ աղջիկ մըն էր. միւսը, որուն անունն էր Մարիամ, ընդհակառակն, Յիսուսին հաճելի էր իր տեսակ մը երազկոտութեամբն ու շատ զարդացած հայեցողական բնազդներովը: Յաճախ, Յիսուսի ոտքին տակ նստած, անոր մօտիկ ընկելով՝ իրական կեանքի պարտականութիւնները կը մոռնար: Իր քոյրը, այն ատեն, որուն վրայ կը մնար տան ամբողջ սպասուորութիւնը, մեղմօրէն կը զանգատէր: «Մարթա՛, Մարթա՛, կ'ըսէր Յիսուս, դուն շատ բանի համար կը մտաւտանջուիս ու հոգ կ'ընես. արդ, մէկ բան մը կայ միայն որ անհրաժեշտ է. Մարիամ լաւազոյն բաժինն ընտրեր է, որ իրմէ պիտի չխլուի»: Եղբայրը, Եղիազար կամ Ղազար, նոյնպէս շատ սիրելի էր Յիսուսին. վերջապէս, բոլորտ Սիմոն անուն մէկը, որ տանը տէրն էր, կը թուի թէ ընտանիքին մաս կը կազմէր: Հոտ՝ երկիւղած բարեկամութեան մը ծոցը՝ Յիսուս կը մոռնար հանրային կեանքի զգուանքները: Այդ խաղաղ բնտանեկան շրջանակին մէջ, ան կը սփռփռէր այն նեղութիւններէն զոր փարիսեցիներն ու դպիրները անդադար կը պատճառէին իրեն»: Բաց ի Սիմոնին այդ տան տէրն ու Ղազարի ազգականն ըլլալու անյաջող կարկոտանէն, այս հատուածը շատ լաւ կը նկարէ եւ կը մեկնէ Յիսուսի եւ Մարթա - Մարիամ - Ղազար երեւակին բարեկամութեան իսկութիւնը:

Եւ ահա ճաշկերոյթին տեսարանը.

«... Զատիկի տօնէն վեց օր առաջ հասաւ Բեթանիա: Ըստ իր սովորութեան իջաւ Ղազարի, Մարթայի եւ Մարիամի՝ կամ բոլորտ Սիմոնի՝ տունը: Իրեն մեծ ընդունելութիւն ըրին: Բոլորտ Սիմոնի տան մէջ ճաշկերոյթ մը տեղի ունեցաւ ուր շատ մը մարդիկ հաւաքուեցան, Յիսուսը տեսնելու փափաքէն մղուած: Մարթա կը ծառայէր, ըստ իր սովորութեան: Կը թուի թէ յարգանքի արտաքին նշաններու կրկնապատկումով մը, կը ջանային հասարակութեան տրամութիւնը փարատել եւ իրենց հիւրին բարձր արժէքը ուժգնօրէն ի վեր հանել, Մարիամ, խնջոյքին տալու համար աւելի մեծահանդէս երեւոյթ մը, ճաշի միջոցին ներս

մտաւ, ձեռքը բռնած անուշահոտ իւղով լի անօթ մը զոր Յիսուսի ոտքերուն վրայ թափեց: Յետոյ անօթը կոտրեց, ըստ հին սովորոյթի մը որուն համեմատ կը կոտրէին այն ամանը զոր գործածած էին ականաւոր հիւր մը պատուանիքելու: Վերջապէս իր սլաշտամունքի արտայայտութիւնները մինչև ցայն վայր անծանօթ շափաղանցութեանց հասցնելով, մինչև զետին ան ծուկցաւ ու իր երկար մագերով իր վարպետին ոտքերը սրբեց: Տունը լեցուեցաւ իւղին անուշ բուրմունքովը, ի մեծ ուրախութիւն ամենուն, բաց ի Սկարիովտացի Յուդայէն: Ներկատի ունենալով այդ համայնքին խնայասէր սովորութիւնները, ատիկա ճշմարիտ շոյալութիւն մըն էր: Ժլատ գանձապահը հաշուեց իսկոյն թէ քանի՞ կրնար ծախուիլ այդ իւղը եւ թէ ի՞նչ գումար պիտի բերէր աղքատներու անտուկին: Յիսուս դժգոհ մնաց այս զգացումէն որ բան մը իրմէ վեր կը դնէր: Ան պատիւները կը սիրէր. որովհետեւ պատիւները իր նպատակին կը ծառայէին եւ իր Դաւթի որդիի տիտղոսը կը հաստատէին: Ուստի երբ աղքատներու խօսքն ըրին իրեն, բաւական կծու կերպով պատասխանեց. «Դուք ձեզի հետ միշտ աղքատներ պիտի ունենաք, բայց զիս միշտ պիտի չունենաք ձեզի հետ»: Եւ խանդավառուելով, անմահութիւն խոստացաւ այդ կնոջ, որ այդ ճգնաժամային վայրկեանին (1) սիրոյ դրաւական մը կուտար իրեն»: «Այէ» բառը հոս ու եւ է երկդիմութիւն չունի, գորովագին յարգանք, հիացական անձնութիւն կը նշանակէ: Պիտի դիտել տամ անցողակի որ Ռեմանի մեկնարանութիւնը շատ չեմ սիրեր, եւ Աւետարանին դրուագը (Ղուկասի մէջ) շատ աւելի խոր է ու գեղեցիկ. Ղազարը, Մարթան ու Մարիամը, որ ոչ մէկ կապ ունին բոլորտ Սիմոնին հետ, այդ խորհրդաւոր ճաշկերոյթին մասնակցիլ տուած է Ռեման, ու Ղազարի քոյր Մարիամին իր տան մէջ իր եղբոր վերականգանացումէն յետոյ երախտագիտական օժանդակի ժեսութր բերած միացուցած է Սիմոնի տունը եկող Յիսուսի ոտքերուն վրայ նարդոտ թափող եւ մագերովը սրբող անծանօթ մեղաւոր կնոջ վարմունքին հետ. այդ մեծահանդէս պատիւներուն մէջ տեսակ մը քաղաքականութիւն ուղած է տեսնել, - ինչ որ անհամաձայն է Յիսուսի նրկարազրին, - իսկ Յիսուսի խօսքն ալ մեկնած է

(1) Յիսուս վեց օր յետոյ Երուսաղէմ պիտի երթար, ուր գիտէր թէ մահացու վտանգ կը սպասէր իրեն:

Դաւթի որդիի մը ինքնասիրութեամբ, մինչ Ղուկասի պատմութեան մէջ Յիսուսի խօսքը կը նշանակէ՝ Աղքատներուն օգնել լաւ է, բայց Աստուած սիրել ու պատուել, Աստուծոյ ոգիովը թափանցուիլ, աղքատները սիրելն ու անոնց օգնելը եւ զեռ ասոնց նման բոլոր ազնիւ ու մաքուր գաղափարները քարոզող աստուածասէր, աստուածորդի մարդարէն սիրելն ու պատուելը աւելի արժէքաւոր է:

Իսկ ահա վերջապէս ինչ որ Ռընան կը գրէ կանանց հետ ընդհանրապէս եւ Մազդազենացի Մարիամին հետ մասնաւորապէս Յիսուսի յարաբերութեանց մասին:

«Կիները, արգարեւ, զինքը փութկոտութեամբ կ'ընդունէին: Անոնց հետ ունէր վարուելու այն վերապահ ձեւերը որ երկու սեռերուն միջեւ գաղափարներու շատ քաղցր միացում մը կարելի կը դարձնեն: Այրերու եւ կանանց անջատումը, որ Արեւելցոց մէջ ամէն փափուկ դարգացման արդեւէ է եղած, այն ատեն՝ ինչպէս եւ այժմ՝ անշուշտ շատ նուազ խիստ էր զիւղերուն մէջ քան մեծ քաղաքներուն: Երեք չորս անձնուէր գալիլիացի կիներ միշտ կ'ընկերանային երիտասարդ վարդապետին եւ անոր ունկնդրելու եւ զայն ինամելու հաճոյքը ձեռքէ ձեռք կը քաշէին: Նոր աղանդին մէջ, անոնք խանդավառութեան եւ հրաշալիի տարր մը կը բերէին որուն կարեւորութիւնը գիւրին է ըմբռնել: Ատոնցմէ մին, Մազդազենացի Մարիամը, որ իր խեղճ գիւղաւանին ատենը ա՛յնքան նշանաւոր դարձուցած է, շատ զգայարորբոր կին մը եղած ըլլալ կը թուի: Իր ժամանակի ասացուածքներու համեմատ, ան եօթ դեւ ունեցած էր իր մէջ, այսինքն թէ ջղային ու յոտ երեւութիւն անբացատրելի հիւանդութիւններով տառապած էր: Յիսուս իր մաքուր ու քաղցր զեղեցկութեամբ, այդ վերագովեալ կազմուածքը խաղաղեցուց: Մազդազենացին անոր հաւատարիմ մնաց մինչեւ Գողգոթան եւ անոր մահուանէն երկու օր յետոյ առաջնակարգ դեր մը կատարեց որովհետեւ ինք եղաւ գլխաւոր գործիքը որու միջոցով յարութեան հաստատեց հաստատուեցաւ...: Յովհաննա, Անտիպատի պալատին վերակացուներէն միոյն՝ Քուզայի կինը, Շուշան եւ ուրիշներ որոնց անունը անծանօթ մնացած է, միշտ անոր կը հետեւէին եւ կը ծառայէին: Ատոնցմէ ուսմանք հարուստ էին, եւ իրենց ասացուածքները անոր տրամադրութեան տակ կը զնէին որ-

պէս զի ան չստիպուէր իր արհեստը(1) զործադրել տարելու համար»:

Ինչպէս կը տեսնուի, նոյն իսկ Մարիամ Մազդազենացիին «մեղաւոր անցեալ մը» չի վերադրեր Ռընան, այլ ջղային հիւանդութիւններ, զոր Յիսուս «իր մաքուր ու քաղցր զեղեցկութեամբ» կը բուժէ: Իսկ բուժումէն յետոյ ան հլու աշակերտուհի մը, հետեւորդ մը, աղախին մը, փողար մը կը դառնայ Յիսուսին, եւ ոչ երբեք սիրուհի մը, ոչ իսկ թաքուն տարփանքով մը անոր քայլերուն կապուած կին մը: Ինծի կը թուի որ եթէ կարելի չէ, ինչպէս ըսի արդէն, Սիմոն բորստի տունը եկող մեղաւոր կիներ եւ Մարթայի քոյրը նոյնացնել, կարելի է (եւ շատ սիրուն պիտի ըլլար) նոյնացնել այդ մեղաւոր կիներ եւ Մարիամ Մազդազենացին, որմէ Յիսուս եօթը դեւ է դուրս հաներ: մեղաւոր կիներ Յիսուսի ոտքերը նարդոսով օծանել եւ անոր բերնէն «Քու մեղքերդ ներուած են, զնա խաղաղութեամբ» խօսքերը լսելէ յետոյ, երբ կը մեկնի, ինքզինքը թեթեւցած, լուացուած կը զգայ իր անցեալի աղբէն ու դառնութեանէն, իր եօթը դեւերէն: ասիկա շատ աւելի հարազատ մեկնութիւն մը կը թուի ինծի քան Ռընանի «ջղային հիւանդութեանց» վարկածը, եւ այդ եօթը դեւերուն Յիսուսի զեղեցկութեան ազդեցութեամբ միայն վտարումին Ռընանեան բացատրութիւնը քիչ մը fade ու թոյլ կը դրոնեմ: մեղաւոր կիներ իր պղծութեան օգիններէն ազատիլը եւ զէպ ի վեհ, պայծառ ու խաղաղ մաքրութիւն մը վերանայլը կը զգայ՝ իր հրաշագործ համբաւովը հմայիչ, ամբողջ անձին մոգութեամբը տիրական, իր գործերուն, խօսքերուն խորհրդաւոր ուժովը ներդրածող այդ զերդմարդկային էակէն արտաշնչուած հոգեկան հոսանքունին ալիքներուն տակ կերպարանափոխուելով:

Անճիշդ է Օրմանեան սրբազանի այն նկատողութիւնը թէ Սիմոնի տան մեղաւոր կիներ չի կրնար Մարիամ Մազդազենացին ըլլալ, քանի որ այս վերջինը Յիսուսին մինչեւ վերջը հետեւող կիներէն մին եղաւ, ու Յիսուս մեղաւոր անցեալ ունեցող կնոջ մը պիտի թոյլ չտար որ իրեն հետեւող սուրբ կանանց խումբին մէջ մտնէր: Յիսուս ներումն իսկ է, անկեալներուն, տառապողներուն բարեկամն է, մեղքերը լրջալու համար աշխարհ եկած ոգին է, զղջացողներուն, շարէն ազատիլ ու մաքրելիլ ցանկացողներուն համար դուիթ ու գուրգուրանք ունի:

(1) Հիւսնութիւն:

այդ «մեղաւոր» կնոջ, որ զոհ մը եղած է մարդկային ընկերութեան անարդարութեանց ու դժբաղդութեանց, արցունքները եւ իր անձին մէջ ճառագայթող զաղափարին առջեւ անոր խոնարհ երկրպագումն ու իւզանուէր մեծաբանքը տեսնելէ յետոյ, Յիսուս ամենէն աւելի զոյն իր հեռեւորներուն մէջ ունենալուն ուրախ պիտի ըլլար: Իսկ այդ կինը, Յիսուսին ոտքին տակ դնելէ յետոյ իր ամբողջ հոգին ու կեանքը, եւ ինքզինքն անոր ներումի եւ մաքրագործման խօսքերովը սրբուած զգալն յետոյ՝ կրնա՞ր, հակառակ Յիսուսի «Գնա՛ խաղաղութեամբ» ըսելուն, չզստնալ դէպ ի Փրկիչը, ստուերի մը պէս անոր հետեւելու համար, մինչեւ խաչը, մինչեւ դերեզմանը:

Հան Ռինէր, Ռենանէն քսան-երեսուն տարի յետոյ, գրած է իր Հիմնգրորդ Աւետարանը, ուր ինք եւս, օգտուելով չորս Աւետարաններէն, զանոնք մեկնելով իր ըմբռնած ձևով, ներկայացուցած է Յիսուս մը զուտ մարդ, հրեայ խանդավառ ու միտքական հայրենասէր մը, պայքարող ու վերանորոգիչ մեծ վարդապետ մը՝ համամարդկային իմաստասիրական եւ յեղափոխական գաղափարներով: Աստուածայինը վտարուած է հոն, հրաշքները կը յիշուին մերթ րայց իբր՝ տեսիլներ զոր վարպետէն հմայուած աշակերտները կ'ունենան (մին կ'երայէ որ ան ծովուն վրայ կը քալէ, ուրիշներ կ'երազեն պայծառակերպութեան տեսարանը, Յիսուս Ղազարը կը յարուցանէ մոլորթեանց թոյնին տակ անոր բարոյական մահացումէն): Հան Ռինէր իր պատմութեամբի ձևին մէջ հետեւած է Աւետարաններու (մանաւանդ Մատթէոսի) պարզ հակիրճ, միաժամ ձևին, չորս աւետարաններուն մէջ պատմուած գրուածներէն շատերը ընդելուզած է իր գործին մէջ՝ իր ոճով եւ իր մեկնութեամբ զանոնք յարդարելով, ու անոնց աւելցուցած է ինքնահնար գրուածներ ալ՝ որ սակայն կը ներդաշնակուին միասնորոշ հետ, եւ Մարգ-Յիսուսի տիպարին հիմնական դժերուն հետ. այդ Մարգ-Յիսուսը շատ աւելի մօտ է նորէն Աւետարանի աստուածամարդ Յիսուսին քան թէ Պէշիկթաշլեանի հակասական էմմանէլ-Եշուան:

Սոսկ մարդ մը տեսնելով հանգերձ անոր մէջ, Հան Ռինէր զայն ցոյց կուտայ իր առաքելութեամբը, իր հանրային գործովը, իր զաղափարական կեանքովը ամբողջովին համակուած: Ան ունի բարեկամներ, գործակիցներ աշակերտներ՝ այր ու կին, բայց տրամադրութիւն ու ժամանակ չունի կանանց զգուանքներ-

ուն մէջ թուլնալու: Եւ ահա ինչպէս կը պատմէ Հան Ռինէր, զմայլելի էջի մը մէջ, — ուր ինքն իրմէ շատ բան դրած է, բայց ուր ա՛յնքան հաւատարիմ է Աւետարանի օգուցն, պատմութիւնը Սիմոն Փարիսեցիին տան մեղաւոր կնոջ, զոր ինք որսնապէս կը նոյնացնէ Մարիամ Մագդաղենացիին հետ:

«Փարիսեցի մը խնդրած ըլլալով Յիսուսէն որ իր տունը ճաշէր, Յիսուս մտաւ անոր տունը եւ սեղան նստաւ:

«Մարիամ Մագդաղենացին, որ գէշ կեանք մը վարած էր եւ որ առնէ մը ի վեր ամբոխին մէջ կ'երթար Յիսուսի խօսքերը մօտիկ ընել, իմանալով որ ան Փարիսեցիին տան մէջ սեղան նստած էր, անուշահոտ իւղով լի ալապաստրէ անօթ մը բերաւ հոն:

«Եւ Յիսուսի ետեւը կեցած, անոր գլխուն վրայ թափեց անուշահոտ իւղը. ու կ'արտասուէր, ու երկնաօրէն անոր մագերուն կը դրպէր ձեռքերովն ու շրթներովը:

«Փարիսեցին որ հրաւիրած էր Յիսուսը, ասիկա տեսնելով, ըսաւ անոր. «Բու աշակերտներդ քեզ իբր մարդարէ մը կը ծանուցանեն, եւ ահա չես գիտեր թէ ո՞վ է այն կինը որ քեզի կը դպչի եւ թէ ան գէշ կեանք վարող կին մըն է»:

«Յիսուս պատասխանեց. «Սիմոն, դուն ինձմէ աւելի ձախող մարդարէ ես: Որովհետեւ երբ կը տեսնես ծառ մը որուն կեղեւը խորտուրորտ է, կ'ըսես՝ «Այս ծառը գէշ է»: Ու դըլուխ չես վերցնէր նայելու համար թէ այդ ծառը որուն կեղեւը խորտուրորտ է՝ լաւ պրտուղներ չունի՞ արդեօք:

«Եւ երբ կը տեսնես մէկը որ Օրէնքին համամատ չ'ազրիւր, կ'ըսես՝ Ասիկա գէշ մարդ է:

«Բայց դուն միայն Օրէնքին տառն ու կեղեւը դիտես, եւ ան քեզ կը մոլորեցնէ քու բոլոր տառանոմներուդ մէջ:

«Ու հետո այս կնոջ սիրտը դուշակած ըլլալէ, եւ ոչ իսկ տեսար իր արցունքները որ կը հոսին:

«Սիմոն, դուն այնքան ձախող մարդարէ ես որ նոյն իսկ երբ աստուակին կզերքը գտնուիս, չես գիտեր թէ աւելի վեր ելլելով աղբերակը պիտի գտնես:

«Ես քու տունդ մտայ, եւ դուն իմ գլուխս իւղով չօծեցիր, բայց այս կինը մագերուն մէջ անուշահոտ իւղ մը հոսեցուց, ու արցունքներ աւելի եւս անուշահոտ, եւ համբոյրներ որ բարութեան ու սիրոյ բուրմունք մը ունին:

«Ահա ինչու քեզի կ'ըսես թէ իր մեղքե-

րուն, որ բազմաթիւ են, թողութիւն պիտի տրուի, որովհետեւ ան շատ սիրեց, բայց անոնց որ նուազ կը սիրեն, նուազ թողութիւն պիտի տրուի»:

«Այն ատեն, Փարիսեցիքն ըսաւ անոր. «Ո՞վ ես դուն որ մեզքերու թողութիւն կուտաս: Աստուծո՞վ դատ ո՞վ աշխարհի իշխանութիւն մը ունի»:

«Եւ Յիսուս պատասխանեց. «Ոչ մէկ մարդ իշխանութիւն ունի ուրիշ մարդու մը մեզքերուն թողութիւն տալու. բայց իւրաքանչիւր ոք, իր սիրտը փոխելով եւ սիրող սիրտ մը տալով ինքզինքին, իշխանութիւնն ունի ինքն իսկ իր մեզքերուն թողութիւն տալու»:

«Ու կնոջը դառնալով, հարցուց անոր. «Ձե՞ս զգար որ քու մեզքերուդ թողութիւն տրուած է»:

«Մարիամ Մազդաղենացին գլխով նշան ըրաւ թէ աշխատեալ է զգար: Ու նորէն կ'արտասուէր, եւ իր արցունքները ուրախութեան արցունքներ էին»:

Նկատելի է որ Հան Ռինէր ջնջած է Յիսուսի ոտքերուն օծումը եւ մագերով սրբումը, որովհետեւ Արեւմտաքցի մըն է եւ՝ այդ ոտքերու լուացումը կամ անուշահոտ իւզով օծումը, — հին Արեւելքին հիւրընկալներուն պատուասիրութեան աւանդական ձեւ մը — արեւմտեան բարքերուն ու մտայնութեան շատ ալ հաճելի չէ, եւ որովհետեւ այդ մանրամասնութեան հեշտասիրական թաքուն իմաստ տրուելու կարելիութեան վտանգէն ալ ուզած է զերծ պահել իր պատմութեան ան անսարմանին, ուր ինք ուղած է խոնարհ հոգիի մը եւ սիրտի մեծ Ոգիի մը հանդիպման բարոյական վեհ ու յուզիչ պատկերը միայն տեսնել:

Այդպիսի օրինակներ զեռ շատ կարելի է տալ: Կարդացէք Մեթերլինքի Յուդա Իսկարիոտացի միտարար թատերախաղը. Յիսուս որ հոն վերջին պահուն միայն կ'երեւայ ու քանի մը բառ կ'ըսէ, կը լեցնէ ամբողջ գործը իր աստուածային վարպետի յուսեղէն ստուերով. Մազդաղենացին հոն՝ հաւատարիմ, անձնուէր, խանդավառ հետեւորդ մը, երկրպագու մը, զինուորուհի մըն է վարպետին. Յուդան իսկ, որ լիբր խօսքերով, հայհոյանքներով կը սկսի, Յիսուսը տեսնելով՝ ծունկի կ'իյնայ եւ զայն մատնելու համար սաացած քսակը անոր ոտքին տակ կը նետէ. բայց Յիսուս անոր կ'ըսէ՝ «Դնա՛ խաղաղութեամբ եւ ըրէ՛ ինչ որ պիտի է կատարուի»:

Նոյն ոգին, նոյն երեւոյթը ունին Լէոնիս

Անտրէէվի Յուդային մէջ (որուն թարգմանութիւնը կը հրատարակէ Զուարթնոց հանդէսը) Յիսուսն ու Մարիամ Մազդաղենացին, որոնց միջեւ Անտրէէվն ալ մտքէն չէ անցուցած արուփական կապ մը հաստատել: Անտրէէվի համար Յիսուս «լուսեղէն ամպ» մըն է, աստուածային «երեւոյթ» մը:

Օսքար Ուայլտ դրած է Սալամէն, Աւետարանէն առնելով ոչ Յիսուսի կեանքէն դրուագ մը, այլ Յիսուսի զաւուստը իր կեանքին գնով ծանուցանող Յովհաննէս Կարապետի խորհրդաւոր դէմքը եւ անոր նահատակման պատմութիւնը, զոր արդէն իսկ Ֆլուպէր երգած էր իր սքանչելի Հերովդիադային մէջ: Ֆլուպէր եւ Ուայլտ ցոյց կուտան հեթանոս կիներ, մին՝ Հերովդիադան, միւսը՝ Սալամէն, պիղծ ու արիւնոտ իրքերով վառուած, բայց կը յարգեն Յովհաննէսի տիպարը, զայն կը պահպանեն իր միտաբանական լուսապսակով, հոգեկան կեանքի մեծ քարոզողի իր նկարագրովը զոր Աւետարանը կ'աւանդէ:

Ալֆրէտ տը Վինիի իր հոյակապ Զիքենեաց պարտէզը քերթուածին մէջ ներշնչուած է Աւետարանէն, զայն իր յոռետես ու զառնացած իմաստասիրութեան մէջէն տեսնելով եւ մեկնելով. Յիսուս հոն կ'ուզուի իր երկնաւոր Հօրը և աշխարհի վրայ Զարին, Յաւին, Անարդարութեան տիրապետման համար կը զանգատի, կը բողոքէ ու բացատրութիւն կ'ուզէ անկից, նոյն իսկ կը տրտնջայ մարդուն ծագման ու վախճանին անձանօթ, անստոյգ պահուած ըլլալուն համար, եւ արդարութեան լիակատար իշխանութիւնը կը պահանջէ, կ'ուզէ ճշմարտութիւնը ամբողջապէս մարդոց յայտնուած տեսնել: Իր Յիսուսը աւելի ազատ մտածող է, նուազ միտաբանական, աւելի արդիականօրէն յեղափոխական քան Աւետարանինը, բայց Աստուածորդին է միշտ, որ Հայր Աստուծոյ կ'ուզուի, Աստուածութեան մարդասէր, արդարատենչ, զթաժ տարրն է, նորէն մօտիկ, հաւատարիմ Աւետարանի Յիսուսին, հակադրուած ստեղծող ու վարող տարրին, որ տիեզերքի ամբողջական կեանքն ունի ի նկատի եւ ոչ անհատներու գոյութիւնը, եւ որ — քերթուածին մէջ — այդ յուզուած սրտի աղաղակին կը պատասխանէ անկարելի հաշուող մտքի լուծիչնով մը:

Իտալացի տաղանդաւոր նոր գրողներէն մին, Ճիօվաննի Փալինի իր երիտասարդութեան քանի մը գործերուն մէջ Յիսուսը չարափոխել է ու նոյն իսկ զայն քարկոծել է ու նախատել յետոյ, զգաց իր բռնած դիրքին սխալ

ու յանցաւոր հանգամանքը եւ զայն քաւեց իր «Պատմութիւն Յիսուսի» ընդարձակ գրքով, որուն հայերէն թարգմանութիւնը Հ. Արսէն Ղազարեան մեղի տուաւ երկու տարի առաջ: Զգուած՝ աստուածաբան հաւատացեալներու «Յիսուսի կեանք» երէն կամ Աւետարանի մեկնարանութիւններէն զոր կը համարի «լիակաւ ու ծթոած», «անկենդան հասարակ տեղիքներով լի», դժգոհ նաեւ ազատախոհներու նմանօրինակ գործերէն ուր Յիսուսի դէմքին ու կեանքին ներքինը, էականը, — աստուածայնութիւնը — ջնջուած է, ուղած է ան գրել մարդակերպ Աստուած-Յիսուսի կեանքին բանաստեղծի աչքով, որտով ու ոճով կատարուած մեկնութիւնը, ու արտադրած է գործ մը, որ զեղեցիկ է, թէեւ քիչ մը երկարարան, գործ մը ուր իմաստասիրական ու քնարերգական զմայլելի հատուածներ կան, բայց որ Աւետարանին պատմութիւնը չէ՝ նոր տեսիլով մը վերանորոգուած, այլ նոյնութեամբ՝ իր բոլոր հրաշապատում մասերով՝ վերարտադրուած, անձնական ու փայլուն ոճով մը շարադրուած ու հնարամիտ, պերճախօս, սրտալից լուսարանութիւններով մեկնուած: Փափինի արդիական Ոսկեբերան մըն է, իր չափազանց կաթոլիկ (Պետրոսի «առաջնութիւն» անձահօրէն շեշտող, մինչ Աւետարանին բուն ոգին՝ Աստուծոյ առջեւ հաւասարութիւնն է մարդոց, եւ նոյն իսկ՝ ու մանաւանդ՝ առաքեալներուն), աւելի արուեստագէտ աւելի նկարիչ ու ոճարան, քան Եկեղեցւոյ ինչ հայրերը, բայց իր մտածումով ու տեսիլով քիչ ինքնատիպ:

Իտալացի նկարիչներէն շատեր, — անոնք որ Ճիօթթօէն, Ֆրա Անճելիքօէն եւ այլ փրիմիթիֆներէ, ինչպէս եւ խորունկ Վինչիին ու հօր Միքէլ-Անճելօն յետոյ եկած են, Յիսուսի կեանքէն կարգ մը գրուագներ կտաւ իրաւ պատկերացուցած են այնպէս որպէս թէ իտալիոյ մէջ իրենց օրով պատահած դէպքեր ըլլային: Դէմք, զգեստաւորում, բնակար, շէնքեր, ընդհանուր մթնոլորտ եւ անձնաւորութեանց ու տեսարաններու նկարագիրը՝ գրեթէ զուտ իտալական է հոն, ու Վերածնութեան շրջանի իտալական: Վերոնէզի «Կանայի հարսնիք»ը վենետիկեան խնդոյքի մը մեծափարթամ ու երփնազան (բոլորովին հեթանոս) պատկերացումն է: Բայց յայտնի է որ նկարիչը այդ ունեցած է իրեն նպատակ՝ Աւետարանին մէկ տեսարանը իրեն պատրուակ տանելով, եւ ասոր մէջ լիովին յաջողած է: Աւետարանին ամենէն հարազատ, ամենէն հոյակապ արտա-

յայտիչը՝ Բամպրանտն է, որ արդէն, Վինչիին հետ, մեծագոյնն է նկարիչներուն:

Պէշիկթաշեանի Յիսուսը թէ՛ Աստուած է, թէ՛ մարդարէ, թէ՛ հրեայ հայրենասէր, թէ՛ կրքոտ անխիտանական, եւ թէ՛ տոփամոլ սիրահար: Ասիկա անկարելի է: Բնական է որ այդ աններդաշնակ խառնուրդը պիտի վնասէր գործին:

Բայց դառնանք Նարդուին:

Ահա՛ թէ ինչպէս Յիսուսի եւ Մագդաղենացիին պատմութիւնը հոն նոր լոյսով մը դուռնաւորուած, նոր իմաստով մը մեկնարանուած կը գտնենք:

Մերիէմ, Գեննեսարէթի լիճին եզերքը ծաղկող Մակտալա քաղաքէն բղխած հրաշալիք մըն է զեղեցիկութեան: Բանաստեղծը՝ հետեւելով իր երեւակայութեան թռիչքներուն՝ անոր ծննդավայրին մոգական հրապոյրը եւ անոր անլուր գեղեցիկութեան զգլխիչ զօրութիւնը կը տարփողէ սքանչելի էջերու մէջ որ գործին լուսագոյն մասերէն են:

«ԱՐՇԱՆՈՅՍԻՆ. — Գեննեսարէթի լիճը այնքան կապոյտ էր ու այնքան զուլալ, որ իր մէջ կը ցոլային լուսազգեստ ծառերն իրենց խրթին ճիւղերով, խիտ տերեւներով եւ խառուտիկ ծաղիկներով ու թռչնիկներով: Գեննեսարէթի լիճին մէջ կը ցոլանար նաեւ Աստուծոյ Արքայութիւնը, վասն զի անոր երկնքին մէջ էր Տիրոջ թաղաւորութեան գահանիստ ոստանը:

«ՎԵՐՁԱՆՈՅՍԻՆ. — Գեննեսարէթի լիճը նման էր ծաղկեպսակներով լեցուն աւազանի: Անոր ջուրերուն վրայ տեսանելի կ'ըլլար սերմանող կոյս մը, որ բունկած գոհարներ կը ցունէր, լայնալիճ շարժումներով: Ու մոգական խարոյկահանգէս մը իր գոյները կը բանար պատմութեաններու՝ նման, որոնք բանուած էին ոսկի արծաթով ու նախշուն մետաքսով: Հեռուն, անհուն խորը լիճին՝ տեսանելի կ'ըլլար երփնեբանդ տաճար մը, ամբողջ վառ խճանկար, որ կ'այրէր ջուրերուն մէջ, լիճին մէջ հոսեցներով գոյներու արու եւ էգ երակներ:

«ԼՈՒՍՆԻ ԼՈՅՍԻՆ. — Գեննեսարէթի ծովուն շուրջը հրեշտակներ, սպիտակ հագած, բոլորապար կը դառնային, մինչ լճափեայ Մակտալա քաղաքին մէկ բարձունքին վրայ զիրար կը համբուրէին երկու լուսեղէն էակներ: Ու գիշերը կը ճերմկնար հրեշտակներուն սպիտակութենէն, սիրահարներուն լոյսէն: Ու Փիւնիկէն մինչեւ Ստորիք, եւ Հրէաստանէն մինչեւ

Բեթթրա՝ գիշերը կը նմանէր ձիւնադաշտի մը, որուն վրայէն կը բալխիւրէր լուսնակը:

ԱՐԵՒՈՒ ԼՈՅՍԻՆ. — Գեհնեսարէթի լիճին չուրջը իրենց շղարշները կը բանային ամիսածիր քաղաքները, Թալմանութա, Տիրերիա, Գերգեսա, Քորագին, Բերսայիթա, Քէնէրէթ, Կափառնաուժ եւ Մակտալա: Անոնք նման էին թեւերնին իրար ուսի նետած արձանախումբի:

«Եւ ամէնքն ալ այդ քաղաքներէն՝ հանդիսացան նշանաւոր, իրենց զաւակներով: Սակայն ոչ մէկը հաւասարեցաւ Մակտալա քաղաքի փառքին: Քանզի այնտեղ ծնաւ, ու տարիներ յետոյ, եկաւ այնտեղ ապրեցաւ կին մը՝

«ՄԵՐԻԻՄ ... »:

Մերիէմի գովքը հիւսելու համար, բանաստեղծը կը հնարէ Լուսանիադ անուն հին պատմաբան մը որ այդ ահաւոր գեղուհիին ամենազօր հմայքը կ'ոգէ եւ աստուածուհիներու հետ մրցող եւ անոնց յաղթող սխրագործութիւնները կը պատմէ. ու կը հնարէ նաեւ հին երգիչ մը, Մատմաննացի Աքազ, որ գեղեցկութեան այդ շրջաքը երգեր է հետեւեալ տաղին մէջ որ իր յորդապիւղ լուսողող ծայրայեղութեան մէջ արժանի է Երգ երգացին ու մանաւանդ արար մուլլաբաթներուն հետ բաղդատուելու:

«Էլուհիմ ծնաւ լոյսը, լոյսը ծնաւ գեղեցկութիւնը, գեղեցկութիւնը ծնաւ աղջիկ մը, ու անոր անունը Մերիէմ դրաւ:

«Անոր հասակը Աքայեայի սինարձաններուն պէս էր:

«Անոր վարսերը նման էին դառնաշի ու կրնային ծածկել իր մերկութիւնը, իբրեւ վերմակ:

«Անոր գէմքին դաշնակութիւնը նման էր Երուսաղէմի տաճարէն գէպ ի երկինք բարձրացող երգի:

«Անոր յոնքերը երկու փոքր ու սեւ փետուրներու պէս էին: Սիրող մարդոց ճակատագիրը այդ փետուրներով գրուեցաւ:

«Անոր աչքերը աստղերու պատուհաններ էին: Այդ պատուհաններուն ետեւ նետածիւղ հողիներ կային:

«Անոր սեւ թարթիչները այնքան երկար էին որ իրենց ծայրերով կրնային սիրտ մը նետահարել ու ծածկել այդ սրտէն հոսող արիւնը:

«Անոր շրթունքը թառ մըն էր, որուն վրայ թառելու համար շատ մը թռչուններ Մակտալա դադթեցին:

«Անոր լուսապիւղ ստինքներուն սառւերին

տակ երիտասարդներ մանկացան ու մանուկներ յանկարծօրէն հասունեցան:

«Անոր գեղեցկութեան ջերմութիւնը այրեց զիս ու անապատները քշեց:

«Գիշեր մը միայն իր աչքերն ու ծոցը կարենայի բաց պահել ու յետոյ յաւիտեան բորստութիւնը դար վրաս, կամ կապէին զիս մեռելի մը ու նետէին քաղաքէն դուրս:»

Պէտք է դիտել որ քերթուածին այս սիւղբնական էջերէն իսկ, բանաստեղծը կը ծանրանայ իր գլխաւոր հերոսին — որովհետեւ Մերիէմն է գլխաւոր դերակատարը Նարդուին մէջ, եւ ոչ Յիսուս — խելայեղիչ գեղեցկութեան վրայ, որ եւ պիտի կազմէ քերթուածին տիրական տարրը: Աւետարանին հասարակ մեղաւոր կինը, ու եւ է պոռնիկ մը, որուն գեղեցիկ ըլլալուն խօսքն ալ չ'ըներ Աւետարանը, եւ որ կուգայ Յիսուսէն փրկութիւն ուզել եւ ոչ թէ տիրել անոր, հոս կը դառնայ արատասովոր Փրկիչի հակա հրապոյրով զինուած գեղեցկութեան թագուհի մը:

Լուսանիային եւ Աքային կը յաջորդէ ինքն իսկ Պէշիկթաշեան՝ պատմելու համար լուսապանծ ու մշտապալթ աշխարհակալուհի կեանքը Մերիէմին, պերճանքի, փառքի, հեշտանքի, անդիմադրելի զօրութեան կեանք մը, կենդանի կուռք մը՝ պաշարուած անթիւ տարփակէր հառաչողներով, որոնք իրեն համար իրար կը սպաննեն, կամ կը հիւժին կ'անէանան տառապանքէ. Հոռոմն իսկ իր ահեղ զօրութեամբ կ'արհամարհուի, կը կոխոտուի անկից, կը խոնարհի անոր առջեւ, մեծադոյն Հոսովմայեցի իշխանաւորները անոր ոտքին տակ են՝ մէկ ժպիտը հայցող. «աշխարհ՝ Մակտալա եւ թագուհին Մերիէմ»: Բայց դեռ ոչ ոք կրցեր էր սիրով տրոփեցնել անոր սիրտը: Եւ ահա ան կը լսէ որ Յուդայի երկրին մէջ ծագեր է ուրիշ մեծութիւն մը որուն նմանը չկայ աշխարհի մէջ. լսեր է երեւումը աղքատ բոպիկ վարդապետի մը, «Ռապայի»ին, որ գեղեցիկ է ու հրաշալի, եւ ջուրերու, հողիներու, երազներու, ծաղիկներու եւ փուշերու վրայէն կը քալէ ու կ'առաջանայ դէպ ի Մերիէմի սիրտը: «Ամէն անգամ որ Մերիէմ կը լսէ անոր մասին, տարօրինակ այլափոխութիւն մը կ'ունենայ, իր հոգին կը լուսափոխուի աստղներու ճառագայթով»: Եւ ահա Մերիէմի մէկ բարեկամը, Սադուկեցի Սալպատթը (այս աիպարը զոր Պէշիկթաշեան հնարած է, շատ կենդանի է, տրամաբանական ու շահեկան) կուգայ իրեն խօսիլ այդ Ռապայի մասին: Սալպատթ մաք-

սաւորներուն պետն է ու Հոռոմայեցւոց ծախսած կը կարծուի, մինչ հրեայ բունն հայրենասէր մըն է ներքնապէս, որ իր երկրին հոռոմէական լուծէն ազատմանը կը մտածէ ամէն վայրկեան. ազատախոհ մըն է, որ ո՛չ Մեսիայի գալստեան կը հաւատայ, ո՛չ հոգիներու յաբութեան, ո՛չ դեւերու, ո՛չ հրեշտակներու: Բայց կը զգայ թէ այդ խորհրդաւոր զօրութեամբ օժտուած մարդը որ է Ռապպին եւ զոր ժողովուրդը կրնայ սպասուած Մեսիան կարծել, կարող է դառնալ այն ուժը որ պէտք է Հրէաստանն ազատելու համար Հոռոմայեցւոց տիրապետութենէն: Կը կարծէ նաեւ, ստեփան, թէ որպէս զի ժողովուրդը հօր զգացումով մը վառուած ոտք ելլէ, Ռապպին անձին ու խօսքին մոգութեանը լաւ պիտի ըլլար միացնել Մերիէմի գեղեցկութեան զօրութիւնը. ու ան կը համոզէ Մերիէմը թէ Ռապպին ինքն իսկ Մեսիան է որ եկած է Հրէաստանի թագաւոր ըլլալու համար, թէ ինք՝ Մերիէմ՝ պէտք է անոր ստրուկը, ընկերը, մղիչը, օգնականը, «թագուհին» ըլլայ:

Մերիէմ համբայ կ'ելլէ դէպ ի Ռապպին. «Սալպատի ծրագիրներէն աւելի բոնուած սիրոյ ծովուն մէջ՝ հոսանքին ինքզինքը ձգեց, ոչ այնքան Հրէաստանի թագուհին ըլլալու իդձէն, որքան Ռապպին սիրուհին ըլլալու տենչանքէն»:

Պատմելու համար անոր երթը մինչեւ Բեթանիա, ուր դիտէ թէ Ռապպին պիտի գտնէ՝ անոր Երուսաղէմ հանդիսաւոր մուտքէն առաջ, որ մօտալուտ է, բանաստեղծը հիւսած է մէկէ աւելի էջեր, որ շատ գեղեցիկ են: Ան կ'երթայ իբրեւ մարմնեղէն հրաշագեղ պարապ սափոր մը որ կ'ուզէ լեցուիլ գերագոյն սիրով. ամենքը իր համբուն վրայ Ռապպին զովքը կ'ընեն ու կ'ըսեն՝ «Ան զօրութիւն է, սրբութիւն է եւ գեղեցկութիւն. ան Սէթ է. կը սիրէ մանուկները, մամիկները, մեղաւորներն ու մաքաւորները, ու դեռ բոլոր մոլորած հոգիները»: Ու Մերիէմ կը մտածէ. «Այդ մարդը որ իր սիրով լեցուն թեւերը բաց կը պահէր ամենուն համար, անշուշտ ինքն ալ կարօտ էր սիրոյ»: Ու կ'երթայ ինքզինքը յանձնել անոր իբր «սիրոյ բաժակ»: Կ'ուզէ որ ան իր սիրոյն ու գեղեցկութեանը մէջ գտնէ երջանկութիւնը զոր չունի եւ բազմապատկէ զօրութիւնը զոր ունի, եւ մանաւանդ կ'ուզէ որ ան տայ իրեն սիրոյ վայելքը զոր դեռ չէ ունեցած իր զուտ նիւթական հեշտանքի կեանքին մէջ:

Քանի կը մօտենայ, հոգեկան ազդեցութիւններ կը զգայ՝ մերթ՝ որ զինքը կը բարձրացնեն, բարութեան, նուիրման սլորտի մը կը մօտեցնեն: Կը մտնէ Երեքովի բանար եւ բանտարկեալները կը մխիթարէ համբուրելով զանոնք, ափերով դինարներ կը բաշխէ անոնց: Բայց շատ աւելի յաճախ, մարմնեղէն տեսիլն է որ կ'ունենայ հօր ու գեղեցիկ Ռապպինն որուն սրտին կ'ուզէ տիրանալ, որուն ինքզինքը կ'ուզէ տալ ամբողջապէս. «Անիկա նման էր Աստուծոյ հարս գացող գեղեցկագոյն քրմանուէր»: Եւ գիշեր մը նոյն իսկ երազին մէջ կը տեսնէ զայն որ կուգայ կը մտնէ՝ մերկ՝ իր ննջարանը, անկողնոյն վրայ կը բարձրանայ եւ «աջ ոտքը կը դնէ իր ձախ ստինքին վրայ ու ձախ ոտքը աջ ստինքին վրայ» (ինչ որ զարմանալի տեսարան մըն է տարփական մարմնամարդութեան...): Բայց զգայամուլ, խելայեղ կնոջ մը երեւակայութիւնը տրամաբանութիւն ու վայելչութիւն չի ճանչնար): Վերջապէս կը հասնի Բեթանիա, Սիմոնի տունը, ուր ճաշկերոյթ կայ եւ ուր կը գտնուի Ռապպին իր աշակերտներով եւ բազմաթիւ կոչնականներով. կ'երթայ անոր ետեւ ոտքերուն տակ կը նստի, մտիկ կ'ընէ անոր խօսքերուն, եւ յանկարծ հեկեկալով կուլայ. Յիսուս կը լսէ, կը դառնայ, ու Մերիէմ, փարելով անոր ոտքերուն եւ իր արցունքներով զանոնք օծելով, կ'ըսէ՝

«Ռապպի, Ռապպի, ահա՛ իմ հոգիս մեղքի աղբանոց...»

«Ռապպի, Ռապպի, ահա՛ իմ մարմինս պղծութեան տախտակ...»

«Սրբէ՛ դիս:

«Արգանդս գերեզման ու ցալլքս անապատ:

«Ծագեցո՛ւր դիս:

«Խոյի նման կեղտոտ եմ ու մէջս վախճուն դեւ ունիմ:

«Բժշկէ՛ դիս:

«Ստինքներս՝ մեղքի տուրակներ՝ ահա ոտքերուդ տակ: Ծղմէ՛ զանոնք: Անոնք լեցուն են կաթերով ու օձերով:

«Փրկէ՛ զիս:

«Քուկդ եմ, միմիայն քուկդ, ո՛վ Ռապպի, իմ Ռապպի:

«Սիրէ՛ դիս:

Ու ծոցը բանալով կը հանէ նարդոսի մարմարեայ տիւրկը եւ իւզը կը թափէ Ռապպին «նահատակ ոտքերուն եւ շնորհալի սրունգներուն վրայ»: Ռապպին կ'ըսէ Մերիէմին (զրեթէ յոյրորովին Աւետարանի Յիսուսին պէս խօսե-

լով) «Տալիթա կուժի, օրհնեալ ես դու ի կանայս. դուն իմ թաղմանս համար զիս օծեցիր: Ե՛լ, կին դու, ներուած ես, սրբուած ու օծուած»:

Մինչեւ հոս հասկանալի է պատմութիւնը և գեղեցիկ (բայ ի «ստինքներու կոխոտում»էն, «չնորհալի սրունգներ»էն ու ասոնց նման քանի մը մանրամասնութիւններէ, եւ մանաւանդ Գաբրիէլ հրեշտակին առ Մարիամ Կոյսն ուղղած «Օրհնեալ ես դու ի կանայս» նուիրական խօսքին մեղաւոր ու տարփակէզ Մերիէմին անպաշտ եւ անխմտ կիրարկումէն): Հասկանալի ու գեղեցիկ, եթէ մոռնանք Յիսուսի դէմքը եւ Ռապային ընդունինք իբր խորհրդաւոր զօրութեամբ հրեայ մեծ հայրենասէր գործիչ մը եւ Մերիէմը մարդկային խողովակէն զոտած, մեծ ու մաքուր մարդու մը խորունկ սէրը փնտռող երանասունէ գեղուհի մը: Բայց այդ վայրկեանէն սկսեալ, նարդոսին մեղկացոյցի բոյրն է որ տիրական կը դառնայ պատմութեան մէջ, եւ Մերիէմն է որ կ'իշխէ Ռապային, մարմինն է որ կ'իշխէ հոգին, եւ ոչ հակառակը, ինչպէս կը սպասէինք՝ նախապատրաստական գլուխներուն ընթերցումէն յետոյ:

«Նարդոս...»

«Այդ պատուական իւզին հոտով լեցուցաւ ամբողջ սրահը:

«Տունը՝ նման Թարսիս նաւուն, ընկղմեցաւ բոյրի ծովուն մէջ:

«Մոգութեան շառայիներ արձակուեցան ու ինկան հոգիի կահոյքներու մէջ:

«Օդը ծաղկեցաւ եւ լոյսերու մէջ ծաղիկներ կախուեցան:

«Սարօնի դաշտին բոլոր ծաղիկները ալեկոծուած էին ու անուշահոտութեան ալիքներուն մէջ կը տատանէին հանդիսականները:

«Ամբողջ շէնքը թեւ բացած ու փոխադրուած ըլլալ կը թուէր Սոլոմոնի ծաղկաստաններուն մէջ:

«Ու տեսիլներ կը քողազերծուէին պերճագեղ կիներու նման»:

Հոս, բոպէ մը, նորէն Աւետարանին կը դառնանք. Եուտա (Յուդա) գիտել կուտայ (ինչպէս Աւետարանին մէջ) թէ «մեղք ու ամբարշտութիւն ու մօխում է» Մերիէմին ըրածը. «Այդ իւզը կ'արժէր չորս հարիւր գինար, կըրնայինք երեք հարիւրի ծախել եւ դրամը բաժնել աղքատներուն»: Ռապային կը պատասխանէ՝ գրեթէ ինչպէս Աւետարանին մէջ՝ «Եուտա, մի՛ խանդարեր այս գեղեցիկ պատարագը, ու թոյլ տուր կիներ գոհունակ. այսօր հարսնիքի օր է,

ու փեսային համար շատ չէ տուի մը իւզը: Աղքատները միշտ ձեզի հետ ունիք, բայց զիս միշտ ձեզի հետ չունիք: Ծշմարիտ կ'ըսեմ ձեզի թէ՛ Տուի մը նարդոսը շատ չէ հոգի մը շահելու համար. եթէ կարելի ըլլար իւրաքանչիւր տուիով անձ մը փրկել, ես ձեզի կ'ըսէի որ ցամաքները նարդոսի ծով շինենք ու ծովերուն վրայ նարդոս վաճառենք»:

Եւ ահա, անմիջապէս յետոյ՝ նորէն «Երգ Երգոց»ի մեղկութեանցը մէջ կ'իշխանք...: Նարդոսին (ու զուտ հեթանոս նարդոսի մը) բուրմունքը հետզհետէ կը սաստկանայ եւ Ռապային, բոլորովին կորոնցնելով այն քիչ մը ճառագայթը զոր ունէր զլիտուն շուրջ (ըստ քերթուածին առաջին մասերուն), պարզ արու մը կը դառնայ, եւ Մերիէմին լարած իգական ծուղակին մէջ կ'իշխայ գլխիւայր. «Մերիէմ հոլանց իր թեւերը ու պարմանուհիի մը անմեղ համարձակութեամբ արձանացաւ Ռապային դիմաց: Իր սեւ շղարչը կիսովին անկում ունեցաւ ու իր կուրծքէն սպիտակ լոյս մը ժայթքեց: Անոնք աչք աչքի զիրար խնթեցուցին: Ու յամբարար, անդիմադրելիօրէն, քաշուեցան իրարմէ: Բոյրի ալիք մը եկաւ պայթիլ իրենց վրայ: Անոնք նետուեցան իրարու գիրկ: Խաչուեցան իրարու վրայ:

«Համբոյրը մեխակ, մանիշակ, նունուֆար, չուշան, շահոքրամ, յասպիս ու յամպար կը թափէր անոնց շրթներէն:

«Ու սրահը կը փոխուէր ծաղկալճի, որուն վրայ կը նաւարկէին Ռապայի աշակերտները, իւրաքանչիւրը իր ուղղութեամբ, իր գինովութեամբ ու երազով:

«Կոչնականները իրենց ամբողջ մարմնով ուղղուեցան դէպ ի համբուրուող զոյգը, ինչպէս օձերը կ'երկարին դէպ ի դեռակիթ կաթով դարալիւր խոկոյկը:

«... Տանը պարտէզին աւազանին վրայ աղանիւնները դմբէթ մը կազմած էին: Կամարներուն վրայ սիրամարգներ պարզած էին իրենց տառններուն կիտուածադրօշները:

«Նարդոսի հոտը ամբողջ տունն էր բերներ...»:

Խաչելութեան մօայլ ու վսեմ պատկերը՝ հասարակ գիրկընդխառնումի մը հետ նոյնացած... տգեղ է պարզապէս: Ու ինչքան ալ այդ տարփաշունչ էջն իր ոճի գեղեցկութիւններն ունենայ, չեմ կրնար գիտել չտալ տարօրինակ անքնականութիւնը, բռնը՝ անկարելիութիւնը այդ տեսարանին: Ե՞րբ է տեսնուեր որ վարդապետ մը, մարդարէ մը, - այն ալ հին Արեւելիքին

մէջ, — իր աշակերտներուն, զինք հիւրընկալող տանտէրին եւ անծանօթ կոչնականներու բազմութեան մը առջեւ, յանկարծ դէմը ելլող գեղանի կնկան մը թեւերուն մէջ նետուի եւ «երկայն համբոյսով մը իրարու խառնուին», ի տես եւ գրեթէ ի ծափ բոլոր «բարեպաշտ հանգիսականներուն»... Ձգենք անպառաճութիւնը, քանի որ Յիսուսն է դերակատար ընտրուած այս դարձանալի «իբրեւխառնումին», չլսուած բան է ասիկա՝ ու եւ է պարագայի՝ նոյն իսկ հեքիաթներու մէջ:

Այլ այնուհետեւ երգ երգոցը կը յորդի, կ'ողողէ քերթուածը: Գլուխ մը ամբողջ (վեց էջ) նուիրուած է Ռապային ու Մերիէմին խնայեղ տարիաւայելմանց՝ Բեթանիոյ մէկ մեծաւոր տան մէջ. հոյակապ գլուխ հեշտական սիրոյ քնարերգութեան, հեղեղ մը ինքնատիպ, ճոխ ու գերադրականօրէն զգայնոտ մարմնեղութեան, ուր սակայն Ռապային ա'լ Ռապայի ըլլալէ բոլորովին կը դադրի ու տիեզերքով մը կը հեռանայ միակ ճշմարիտ Յիսուսէն, Աւետարանի Յիսուսէն որուն «Թագաւորութիւնը այս աշխարհէն չէ», որուն սիրտը չի կրնար կտալուիլ կնոջ մը, նոյն իսկ իր մօրը, վասն զի այդ սիրտը ամբողջ մարդկութեան նուիրուած է: Ու հեղինակը ինքն իսկ բոլոր մը կը զգայ որ իր հերոսը չափազանց կը խոտորի մարգարէներու եւ Բարբրներու ճամբէն, ու կը մղուի տեղ մը, անցողակի, դրե՛լ՝ «Ռապայի մէջ հրեշտակ մը կը սկսէր խոր ու անուշ քունով մը նիրհել եւ սառնանայ մը արթնալ...»:

Անդին, Յուդա, որ Մերիէմին կը ցանկայ եւ անոր ախրացող Յիսուսին կը նախանձի, կ'երթայ գտնել Երուսաղէմի քահանաները, դըպիրները, փարիսեցիները, եւ կը սկսի ամբաստանել Յիսուսը, իր մասնութեան գործը նախապատրաստել:

Վերջին գլխուն մէջ կը տեսնենք Յիսուսի աշակերտները որ կուգան առաւօտուն պաշարել սիրոյ գիշերով մը արբեցած զոյգը, եւ կ'իմացնեն թէ Երուսաղէմի մէջ ժողովուրդը կը սպասէ իր Մեսիա-Թագաւորին եւ թէ սպիտակ աւանակ մը եւ գորգեր ու նուագիչ աղջիկներ զրկած են, որպէս զի Մեսիան փառքով մտնէ իր քաղաքը... ու Ռապային հոտ նորէն մարգարէ կը դառնայ եւ Աւետարանի խօսքեր կը յեղձնէ («Աստուծոյ Թագաւորութեան ժամը հրեշտած է») ու կը պատրաստուի երթալ Երուսաղէմ, Մերիէմն ալ կողքն ի վեր:

«Եւտա ոտքի ելաւ. նոյնպէս Մերիէմ: Ու անոնք գրկեցին զիրար, աշակերտները զիրար

կը համբուրէին: Սիրոյ բանակը կազմուած էր: Ծառերէն, ամպերէն ու աստղերէն նարդոս կը տեղար»:

Հոս կը վերջանայ Նարդոսը:

«Զրթենի»ն, որ երկրորդ մասը կը կազմէ «Ռապայի» հատորին, շարունակութիւն մըն է «Նարդոս»ին, աւելի բնորոշակ դրուածք մը, աւելի անհատասար, եւ ուր հեղինակին յատկութիւններն աւելի քիչ կ'երեւան ու թերութիւնները աւելի կը շեշտուին, եւ ուր մանաւանդ այս եռանկարին հիմնական թերութիւնը (Յիսուսի անձնաւորութեան չարափոխութիւնը) արտառոց ծայրայեղութեանց կը հասնի: Երգիծաբանը հոս չափազանց կը խառնուի քնարերգակին — ու ո'չ յաջող բողբոջներու երգիծաբանը, — ու կ'եղծանէ զայն յաճախ. ու մերթ, նոյն իսկ երբ բանաստեղծը լուրջ ըլլալ ուղեւ կը թուի, կարծես նորէն հեղինակները կը զգաս որ՝ Փրագներուն ետին պահուրտած՝ ընթերցողին քթին կը խնդայ. այսպէս, քերթուածին առաջին էջին մէջ իսկ բանաստեղծը կը սկսի սա ազուր տողերով. «Իրիկունը այն պահէն է, երբ Աստուած իր խաղաղ թեւերը կը տարածէ երկրի վրայ: Երբ կը մօտենայ երկինքը մեզի: Երբ լուսնիւնը կը խորանայ: Այս իրիկունին մէջ պիտի արձակեմ հողիէս մի շատրուան: Պիտի գովանաք միւրթարութիւնով եւ պիտի ըլլաք կենսութեան՝ աստուածաբնակ խանդավառութիւնով: Դեռ պիտի երջանկանաք գեղեցկութեան տեսիլներով: Եկէք ձիթենիին տակ: Ես պիտի պատմեմ ձեզի: Պիտի պատմեմ աստուածային Եւուային պատմութենէն նոր մի գիրք»: Այս բոլորը ձեզ կը տրամադրէ վեհ ու մաքուր, խոր ու գեղեցիկ պատմութիւն մը լրսելու, պատմութիւն մը ուր Աստուծոյ շունչը պիտի զգաք (նկատեցէք որ «Աստուած» բառը կրկնուած, շեշտուած է հոս, Յիսուս հոտ՝ ըսկիդրէն իսկ՝ «աստուածային» անականով կ'երեւայ): Եւ ահա անմիջապէս յետոյ հեղինակը կ'աւելցնէ. «Անոր (Եւուային) համար շատ բան գրուած է եւ ըսուած, բայց վարդապետը դո՛ւրս է այդ գովքէն, քանզի անոնք գեղեցկութիւնով չեն: Իր դժգոհութիւնը անձէս գիտեմ, քանզի ճշմարիտ, քանզի ճշմարիտ էի Եւուա ես?»: Անոր յարութիւնը ճշմարիտ է, այնպէս ինչպէս ճշմարիտ է անոր բանքը եւ ի վեր քան զամենայն ինչ անիկա գեղեցկութիւն է»:

Աւետարանները, ուրեմն, գեղեցկութիւնով

չեն գրուած... վարդապետը զժգոհ է անոնցմէ, եւ ատիկա գիտէ հեղինակը, որովհետեւ ինքն իսկ Յիսուս եղեր է ճշմարտապէս... Յիսուս մը որ ամէն բանէ առաջ գեղեցկութիւն է (ի՞նչ տեսակ գեղեցկութիւն, անորոշ կը մնայ այդ էական կէտը) եւ որուն յարութիւնը ճշմարիտ է (մինչ պիտի տեսնենք որ յարութիւնը գոյութիւն չունի այս քերթուածին վերջը եւ հոն նրկարադրուած խաչելութենէն ու հոգեվարքէն յետոյ չի կրնար արդէն գոյութիւն ունենալ...):

Վիճելի ճաշակով այս կատակներէն յետոյ կուզան Երուսաղէմի դովքը երգող շարք մը տաղեր, որոնք շատ գեղեցիկ են, բայց ատոնց անմիջապէս կը յաջորդէ այլանդակ տեսարանը Յիսուսին որ Ձատկի մեծ տօնէն եօթն օր առաջ Երուսաղէմ կը մտնէ իր աւանակին վրայ նստած, իր քովն ի վեր ունենալով Մերիէմը՝ ուրիշ աւանակի մը վրայ բազմած, առաքեալներով պաշարուած, եւ առջեւին՝ երաժշտներ ու պարուհիներ որ «համաշարի ու հանդիսաւոր կը բարձրացնեն իրենց ծունկերը եւ իրենց տափազիժ սրունդները կը նետեն երաժշտութեան մէջ» եւ «կը բարձրացնեն իրենց գլուխները հովին վրայ ու իրենց ստիւքները կը սահին քաղցրացած ալիքներուն վրայէն...»: Բագո՞սն է որ կուշայ, թէ Յիսուսը...

Սարգսաթն ալ հոն է, Եշուային եւ Մերիէմին մէջտեղը, իրր գեկալարը այս բարեկենդանական թափօրին:

Ի՞նչպէս Պէշիկթաշիան չէ անդրադարձած թէ այդ հին օրերուն, Արեւելքի մէջ, Հրէաստան մանաւանդ, ուր երկնառաք Մեսիայի մը, գերմարդկային Փրկիչի մը կը սպասէին, այս կնամուլ արուն որ գեղեցիկ էր մը հետն առած կուշայ Սուրբ Քաղաքը մտնել եւ գէպ ի Տաճարը յառաջանալ, լիմոնի կեղեւներով, հայհուռնեով, եթէ ոչ քարերով, պիտի ընդունուէր զայնթակղած ժողովուրդէն: Եւ այդպիսի Եշուա մը չէ որ հարիւր միլիոնաւոր մարդոց (եւ մարդկութեան բարձրագոյն մասին) հոգւոյն ու մտքին տիրող կրօնք մը, իմաստասիրութիւն մը, բարոյական մը պիտի ներշնչէր եւ ընդգրկել տար:

Թերեւս առարկողներ ըլլան թէ Մուհամմէտը «մարգարէն» եղաւ՝ նախ որոշ ժողովուրդի մը, յետոյ մարդկութեան մէկ ստուար մասին, ամբողջ հարէմ մը ունենալով հանդերձ: Այո՛, բայց Մուհամմէտը ինքն իսկ, երբ կը քարոզէր իր վարդապետութիւնը կամ երբ զայն տարածելու, տիրական դարձնելու համար իր աշխարհակալի երիվարին վրայ հեծած կ'արշա-

ւէր իր բանակին զլուխը, իր կիներովն ինքզինքը չէր պաշարեր: Ու ի՞նչ է Մուհամմէտի «երկրաւոր» ուժապաշտ կրօնքը, — աւելի քաղաքական ու բարոյագիտական քան իմաստասիրական ու հոգեկան, — Յիսուսի երկնաշունչ զաղափարապաշտ վարդապետութեան մօտ: Համեմատել կարելի չէ ազդեցութիւնը զոր ունեցաւ մահմետականութիւնը մարդկային քաղաքակրթութեան վրայ—յետագիւրջական ազդեցութիւն— Յիսուսի Աւետարանին ունեցած ազնուացուցիչ, բարձրացուցիչ, նրբացուցիչ ներգործութեան հետ:

Այլ եւս չեմ շարունակեր մանրամասն վերլուծումը «Զիթենի»ին, որովհետեւ ամէն մէկ էջին այսօրինակ նկատողութիւններ պիտի ունենայի ընկիւք: Վէպին շարունակութեան մէջ, հեղինակը թէ՛ չափազանց փոխ առած է Աւետարանէն (Յիսուսի հանդիսաւոր մուտքը Երուսաղէմ, լիբան քարոզ, առակներէն ամբողջ հատուածներ՝ աւելի կամ նուազ աղատօրէն յիշատակուած, Աւաղ շարաթի տեսիլներ, Յուդայի մատնութիւն, խաչելութիւն), եւ թէ՛ հեթանոս մարմնեղական տարրը ծայրայեղօրէն ընդլայնած ու չեչուած՝ այդ սուրբ ու վեհ պատմութեան քովն ի վեր, այնպէս որ «տօկմ» երուն կառչած կոյր հաւատացեալ մը ըլլալու պէտք չկայ ամենաանախորժ տալուորութիւն մը կրելու համար այդ երկու ներհակ անհաշտ տարրերուն աններգաշնակ, անտրամաբանական —եւ պարզապէս տգեղ— խառնուրդէն: Եշուայի ու Մերիէմի սիրոյն մէջ գէթ ազնուական դորովի, «սրտով» իրար սիրող եւ մանաւանդ մարդկային մեծ խեղալի մը բարձր կապովն իրարու զօգուած երկու հատրնտիր էակներու միացումն ալ չէ որ կը գտնենք, ինչ որ անհարապատ, բայց վերջապէս գեղեցիկ յղացում մը պիտի ըլլար՝ զուտ մարդ, մեծ մարդ Յիսուսի մը տիպարին վրայ ազատախոհ բանաստեղծի մը կողմէ գրուած վիպաքերթուածի մը մէջ: Հասարակ առփանքն է, այն հրայրքը որ աշխարհիս բոլոր էակները, — ճանճերէն ու մուկերէն մինչեւ փիղը, կապիկն ու մարդը — կը վառէ եւ որ «պիղծ» չէ անշուշտ, քանի որ կեանքի յաւերժացման հիմնական մեծ ու նրւիրական օրէնքին դրժադրումն է ամբողջ բնութեան մէջ, բայց որ չի բաւեր «մարգարէ» մը, «Փրկիչ» մը, նոյն իսկ ժողովրդանուէր մեծ գործիչ մը կազմելու: «Զիթենի»ին մէջ, մարմնական հրայրքը՝ այլ եւս յաճախանք մը, սեւեռեալ զաղափար մը դարձած է... Յուդա կը մատնէ Յիսուսը, որովհետեւ կը ցանկայ Մե-

բիշմին եւ Յիսուսը մեռցնել տալով կ'ուզէ Մերիէմին տիրանալ... Յիսուս անգամ մը կը տեսնէ իր աշակերտները քնացած, եւ անոնք իրենց երազին մէջ Մերիէմը կը տեսնեն եւ լպիրշ ցանկութեան խօսքեր կ'արտասանեն... Սաշուելէն քիչ օր առաջ, Յիսուս Մերիէմին հետ տարփարը զիրկնող խառնուածի տեսարան մը կ'ուսնայ զոր բանաստեղծը կը նկարագրէ երկարօրէն՝ տարօրինակ մանրամասնութիւններով («Մերիէմ լեզուն հանեց եւ Նշուայի ականջին մէջ պտրտացուց...»):

Սաշուելութեան փսեմ օրուան աւելի մօտիկ, նորէն զիրկ գրկի են երկուքը, բայց մինչ այս անգամ Մերիէմ կ'ուզէ «սիրով արբենալ» (ինչպէս միշտ), Նշուային կը թուի թէ ինք արդէն մեռած է, «մեռել է, դիակ», եւ թէ «Մերիէմն է որ զինք մեռցուցած է եւ թէ Մերիէմն է որ պիտի կարենայ յարուցանել զինք...»: «Ու խորապէս զգաց թէ ոչ կրնայ ապրիլ, ոչ կրնայ մեռնիլ անՄերիէմ...»:

Ու նորէն կը փաթթուին, իրարու կը խառնուին, հառաչներով, ճիշերով, հատկաւ բառերով (որ երգ երգողին գեղեցկութիւնն ալ չունին այլ եւս): Ի՞նչ տարօրինակ մարդարէ, ի՞նչ սղորմելի աստուածորդի, ի՞նչ խայտառակ տիպար՝ նոյն իսկ իբր մարդկային դատի մը նուիրուած պարզ գործիչ...:

Եւ ահա կը հասնինք վերջին գլուխը — խաշելութիւնը: Ի՞նչ կը տեսնէ Յիսուս խաշին կատարէն: Կը տեսնէ աղքեր որ իրար կը կոտորեն Յիսուս Բրիտանի անունով, խաշեր որ իրար կը հալածեն, իրարու գէմ կը կռուին, — ասոնք շատ աղէկ, — կը տեսնէ հեթանոս տեսարաններ՝ իր վարդապետութիւնովը քողարկուած (աս ա'լ աղէկ, բայց Զիքեմին ու Նարդանն ալ այդ տեսիլին մէջ կը մտնեն...): Ասկայն կը տեսնէ նաեւ, կը տեսնէ մանաւանդ մարմնամոլական սեւեռեալ զաղափարը կը վերերեւայ հոտ՝ նոյն իսկ այդ հուսկ ծանրալիւ պահուն — Մերիէմը, որ «ձիթենիէ մը կատարած է (մերկ), ու չթուլնքներէն, ծիծերէն ու պորտէն կը հոսի նարդոսը... ինք նարդոսի շատրուան: Հրեշտակներ կ'իջնեն ու կը լրանն անոր (ոչ Յիսուսին, այլ Մերիէմին) ոտքերը»: Աս զեռ չի բաւեր. տաքեալներն ալ ձիթենիէն կ'ախուած են, մերկ, եւ կը նային Մերիէմին... Մերիէմ կը ժպտի, եւ առաքեալները անդադար կը նային Մերիէմին...»: Աւելին կայ, ամենէն սոսկալին. «Ժողովուրդներ կուգան ու կ'երկրպագեն անոր (ոչ Յիսուսին, այլ Մերիէմին): Անիկա թաղուհին է եւ կը

բաշխէ հաց ու գինի եւ կ'ըսէ՝ Առէք կերէք, այս է մարմին իմ... այս է արիւն իմ, արբէք ի սմանէ ամենեքեան...»: Ու անիկա կ'ըսէ զեռ «Միւրեցէք միմեանց, համբուրուեցէք. սիրեցէք ինչպէս սիրեց զիս Նշուան... անոր սէրն ու վարդապետութիւնը արդար էր ու հոտաւէտ նման նարդոսի» («վարդապետութիւնը» ա'լ հոս աւելորդ է ու կեղծ կը հնչէ): Ու ժողովուրդներ կ'երգեն՝ «Ողջո՛յն քեզ, Մարիամ»: Յիսուսի խորախորհուրդը զմայլելի խօսքը նախատեսուած մահունէն քիչ առաջ՝ հրաժեշտի վերջին ընթրիքին իրիկունը արտասանուած, (իբր արիւն, իբր մարմինը, այսինքն իր ոգին, իր խօսքը, իր յիշատակը՝ յաւերժական կերակուր եւ բմպելիք իտէալի ծարաւ մարդկային հոգիներուն) Մերիէմ վաւաչոտ կնկան բերանը գրբուած եւ անոր մտեղէն վազանցուկ անձին վերագրուած կամ անոր տուած տուական երանութեան մէկ խուսափուկ բոպէին կիրարկուած?...: Բոլոր մարդոց եղբայրութեան հրաշալի գաղափարը զոր Յիսուս բերաւ աշխարհին, հոգիի ու սրտի սիրոյ քարոզը՝ չփոթուած սեռային զիրկնող խառնուածին հետ, աստուածային Փրկիչի մը երկնքէն աշխարհ գալուն իբր հոգեղէն կամուրջ ծառայող մաքուր կոյսին՝ ըստ խորհրդանշանական աւանդալէպերու վրասեմադոյնին՝ աւետարեր հրեշտակին կողմէ ուղղուած խօսքը՝ «Ողջոյն ընդ քեզ, Մարիամ» ուղղուած ականջ լղկող Մերիէմ անուն տուած մոլ կնոջ մը? — աներեւակայելի՛ սխալ, աննկրելի՛ յանցանք:

«Զիթենի»ին միակ շահեկան անձնաւորութիւնը Սալպատին է, որուն գէմքը, «Նարդոս»ին մէջ արդէն ուրուագծուած օրոշ ու ճիշդ՝ ինչպէս գիտել տուի, հոս իր տրամաբանական բովանդակ զարգացմանը կը հասնի: Սալպատի, որ հրեայ հայրենասէր մըն է՝ առանց սեւէ ընկերվարական ոչ ալ միտաբանական ձգտումի եւ որ ինքն իսկ Նշուան ու Մերիէմը միացուցած էր եւ անոնց կրկնակ հմայքն ուզած էր գործածել յօգուտ Հրէաստանի աղատադրման դատին, կը նկատէ վերջ ի վերջոյ՝ լսելով Նշուայի քարոզութիւնները՝ որ ան բոլոր մարդոց վերկուլթեան համար կ'ուզէ աշխատիլ, թէ ան նոյնքան կը սիրէ Հիւլեններն ու հեթանոսները որքան իր հրեայ հայրենակիցները, թէ ան վերջապէս «միջազգայնական» հակումներ ունի եւ վերացական իտէալներ. փառնաւոր կը համարի զայն իր սիրած դատին համար եւ ինքն իսկ իր մարդոց միջոցաւ խոշոր գումարներով (շատ աւելի քան Աւետարանին մէջ ըսուածը)

կաշառել կուտայ Երուտան որպէս զի մատնէ Երուտան: Եւ այդ գումարներէն զոտ, Մերիէմը կը խոստացուի Երուտային, որ խելայեղորէն կը բաղձայ զայն ունենալ...: Սալպատթը հետեւողական ու լաւ յղացուած տիպար մըն է: Բայց հոս Երուտան է որ այլափոխուած, խաթարուած է: Իսկական Յուդան, Աւետարանինը, ոչ չար մարդ է, ոչ նախանձոտ, ոչ սիրահար, ոչ դրամամուլ(1): ան նախասահմանեալ մարդն է մասնազիւ անհրաժեշտ դերը (զոր մարդարէները ծանուցած էին) կատարելու, ինչպէս Յիսուս նախասահմանեալ էր աշխարհ զայու, քարոզելու, մատնուելու, չարչարուելու, խաչուելու եւ յարութիւն առնելու: Յիսուսի խաչելու համար մատնիչ մը պէտք էր, եւ Յուդային վիճակուած էր այս դժբաղդ ու տխուր դերը: միջակ իմացականութեամբ, հասարակ ողջմտութեամբ ու առօրեայ դրականութեամբ այդ տժգոյն աշակերտը Յիսուսին, խորհրդաւոր ուժէ մը մղուած՝ կուրարար կը կատարէ այն դերը զոր պէտք է կատարէ (մեծարժէք նոր մտածողներ, գրադէտներ այդպէս մեկնած, նկարած են անոր տիպարը): Եւ թէ ան իր հակառակորդին հետեւած է եւ ոչ դրամի կամ վաճառքի համար իր սեւ դերը կատարած է, ասիկա այնքան ճիշդ է որ Յիսուսի մահուան դատաւարութիւնը յետոյ՝ ան կ'երթայ, ոչ թէ Մերիէմ մը փնտռել, ոչ ալ իրեն տրուած դրամը հաճոյքներու մէջ վառնել, այլ ինքզինքը կախել...: Ի՞նչքան աւելի գեղեցիկ ու յուզիչ է այս բոլորը, ի՞նչքան խորհուրդով լի՝ Աւետարանին մէջ, եւ ի՞նչքան այդ մեծ, անհունապէս մեծ ու մույլ, բարդ, խոր պատմութիւնը փոքրացած, չափազանց յստակացած, չափազանց հանապազօրեայ վէպ մը դարձած է «Զիթենի»ին մէջ:

Պէտք է հոս յիշատակել թէ Պ. Հրանդ Բալուեան իր Զուարթնոց ամսագրի մէկ ընդարձակ յօդուածին մէջ, նկատած էր որ Պէչիկթաշլեանի էմմանէլ-Յիսուսը Աւետարանի Յիսուսէն շատ տարբեր է եւ ներհակ տիպար մը կը ներկայացնէ. «Եթէ, կը գրէր, անցեալ կեանք մը պիտի վերարտադրուի, պէտք է առնել այնպէս ինչ-

պէս որ կայ, ու արուեստագէտին արժանիքը հոն է, երբ կրնայ այդ բոլորը ոճաւորելով իր հոգիէն ալ մասնիկ մը աւելցնել. Ուսլտի «Սալոմէ»ն ատոր ապացոյց: «Պէչիկթաշլեան փոխանակ համակ հոգի բուն Յիսուսի հատնող հեծեծուն անհատականութենէն ներս մտնելու, զայն վերածած է արտաքին տեսքոտ կարծրութեամբ հմայող մարմնի մը: էմմանէլ ունի «նուրբ գեղեցկութիւն, մոգական ճառագայթներով լի նայուածքներ, նոճի քնարական հասակ» եւն. ու ատով վայրկեանի մը մէջ կնոջ մը հոգին՝ Սիդանան, կը գրաւէ շնորհիւ իր արտաքին վայելչութեան: Իսկ ատոր դէմ կայ հոգեկան խորունկ սիրոյ վերացական զգայութիւնը, որ բուն Յիսուսինն է, մանաւանդ ինքը՝ անմիւլքականի հիմնադիրը: Հիմնադիրին հոգիէն վերցնել անըջականը, բոլորովին սխալ մօտեցում է: Յիսուսէն ծնունդ կ'առնէ հոգեկան խորունկ զգայութեան ապրումը»:

Պ. Բալուեան կը նկատէ նաեւ թէ «Յիսուս կնոջ մը հետ ապրող մարդ չէ եղած», եւ թէ նոյն իսկ ինքն է որ իր վարդապետութեամբ ձգտեցաւ զսպել սիրոյ մէջ կիրքը, որ առաջ՝ հեթանոս շրջանին՝ կը տիրապետէր եւ հոգեկան խոնկաղատանքի զգացումը ջանաց անոր տեղ իշխող դարձնել:

Այս բոլորը ճիշդ է, — բաց ի Յիսուսը աննիստականին հիմնադիրը համարուելու կէտէն. Յիսուսէն առաջ արեւելեան հին կրօնքներէ ու մանց, յոյն մեծ փիլիսոփաներէ մէկ քանին՝ մասնաւորապէս Պլատոնին մէջ՝ աննիստականին, հոգեկանին, գաղափարականին պաշտամունքը կար արդէն. Յիսուս մեծագոյնը եղաւ հոգեպաշտ քարոզիչներուն, — բայց Բալուեան ինքն ալ, բուն Յիսուսը «գիտականօրէն» ներկայացնելու յաւակնութեամբ՝ այլակերպ ու հակառական ցաւապար մը կը դարձնէ զայն:

«Ճիշդ է որ Յիսուսի պատկերը գոյութիւն չունի եւ ինչ որ երեւցած է բոլորն ալ երեւակայութեան արդիւնք, բայց իր ժամանակին պատմիչներէն՝ ըստ Եուսթինոսի, անիկա չունի դէմքի գեղեցկութիւն, ու կրկին՝ Տէրութեանն, Օրիգինէս, Օրէլիոս Օգոստինոս կը վկայեն թէ Յիսուս շատ տգեղ էր?, Նիզեթորոս Գալիոթոս յոյն պատմիչն ալ, որ կը յենու աւելի հին վկայութիւններու վրայ, կը հաստատէ թէ անոր դէմքը ցորենի դոյն ունէր, աչքերը փայլուն էին ու դեղնորակ, իսկ մազերը շատ երկայն: Յիսուսի հասակը «նոճի քնարական» չէր, ընդհակառակն կարճահասակ»: Պ. Բալուեան աւելի եւս ժխտական է Յիսուսի բարոյա-

(1) Միայն Յովհաննէսն է որ Աւետարանին մէջ գայն «գոգ» կ'անուանէ՝ առանց բացատրելու այդ ծանր բառը. միւս Աւետարանիչները չունին այդպիսի ամբաստանութիւն:

կան անձնաւորութեան հանդէպ. «Յիսուս թե-
րութիւններ ունէր, նախ շատակեր էր, ետե-
սէր, խենթ ու ժառանգաւար ալքոլամոլ, ո-
րուն պատճառաւ իր մայրը Մարիամ, ծանօթ
իր զաւակին վիճակին, կը հետեւէր եւ ծածկօրէն
կը վշտակէր: Քանի անգամ իր եղբայրները
ղրկուած էին բռնօրէն կողելով տուն բերելու
համար դայն, սակայն չէին կրնար զսպել դի-
ւահար խենթը» (եւ այս աշխատակութեաց իբր
ապացոյց Պ. Բալուեան կը յիշատակէ Ղուկա-
սու, Մատթէոսի եւ Յովհաննու Աւետարաննե-
րէն հատուածներ, որոնք բոլորովին ուրիշ բան
կ'ըսեն...): Իր պատմական(?) և ախտաբանա-
կան(?) յիսուսականարը բաւական չհամարե-
լով, Պ. Բալուեան իրեն օգնութեան կանչած է
նաեւ «Փարիզի հոգեբանութեան համալսարանի
մեծանուն փրոֆէսէօր Պինէ-Սանկլէն», որ Յի-
սուսի խենթութիւնը տիպոսով իր եռահատոր
աշխատութեան յոռաջաբանին մէջ համար-
ձակեր է եղեր ըսել թէ «Քննութիւններու մէջ
իջեւելով՝ այլ եւս Յիսուսի մարտգական ու սե-
ռային գործարաններն իսկ կրցած է ուսումնա-
սիրել», եւ հաստատել է եղեր թէ «Յիսուս չա-
մուսնացաւ, զաւակ ու նոյն իսկ սերունդներ
չունեցաւ» (ինծի կը թուի որ այս Պինէ-Սանկ-
լէին մարտգական եւ այլ գործարաններն ու
մանաւանդ ուղեղն է որ կ'արժէ ախտաբանա-
կան քննութեան մը ենթարկել): Հոս ալ կանգ
չառնել Պ. Բալուեանի կատարողութիւնը Յիսու-
սի հանդէպ (որուն վրայ կը խօսի, ճիշդ Պինէ-
Սանկլէին պէս, որպէս թէ հետը քան անգամ
օղի խմած ու նարտ խաղացած ըլլայ): «Յի-
սուսի մասին կատարուած նորագոյն հոգեբա-
նական, մարդակազմական, ախտաբանական
աշխատութիւններ կուգան յայտարարել թէ Յի-
սուս թունդ ազգայնական մը եղած է մինչեւ
երեսուն տարեկան, իսկ անկէ վերջ առաջացած
որոշ հիւանդութիւններ (ժառանգական ալքոլա-
մոյութիւն, կողատապ, խենթութիւն, թո-
քախտ, լուսնոտութիւն) իր միտքը խախտած եւ
ձեւացուցած են խառնակ մտայնութիւններու
ետեւէ առաջացող անձնաւորութիւն մը: Բայց
այս բոլորին մէջ ոչ մէկ ատեն ընկերավարա-
կան է...: Յիսուս նկարագրով երկու խոշոր
թերութիւն ունէր, եւ ատոնք կ'արգելէին ան-
հատ մը ընկերավարական դառնալու: 1. Յիսուս
սիրեց անոնք որ զինքը սիրեցին. ատկէ դուրս,
աղքատ, հարուստ թէ միջակ, բոլորը ատեց: 2. Ահռելի եռասէր մը, այն որ իրեն համար էր՝
լուսագոյնն էր, իսկ ատկէ դուրս՝ ուրիշներու
համար՝ աւելորդ»:

Ու ասոր իբր փաստ Պ. Բալուեան կը բերէ
Աւետարանէն զրուակներ, որ՝ եթէ ուշադրու-
թեամբ մարդ զանոնք կարդայ, ճիշդ հակառա-
կը կ'ապացուցանեն, — ինչպէս որ ճիշդ այս
բոլորին հակառակը ցոյց կուտայ արդէն բո-
վանդակ Աւետարանը, (ու մարդ կ'ապշի թէ
ի՛նչպէս այս ծաղրանկարը դժող Պ. Բալուեանը
իր նոյն յօդուածին մէջ այդ նոյն Փիզիքայէս
ու բարոյապէս անճոռնի ցուցանքը կը համարի
«աննիւթականին հիմնադիրը», «հոգեկան ապ-
րումներու վերացական զգայութեանց, անը-
ջականին մարմնացում եւ մարդկութեան մէջ
տարածիչ...»: Ապահովապէս, բաղդ չունի
Յիսուսը մեր նոր սերունդին քով...: Ու նորէն
Պէշիկթաշեանի էմմանէլը, որ արդէն ինքն իր
մէջ շատ համակրելի տիպար մըն է, շատ աւելի
մօտ է ճշմարիտ Յիսուսի խորհրդապատկե-
րին՝ քան Պ. Բալուեանի յիմարապատկերը. ու
նոյն իսկ Նարդուսի եւ Ջիքսիի Եչուան, հա-
կառակ իր անկման բողոքներուն, գինով մար-
դու մղձաւանջի այս տեսիլին քով՝ բաւական
ներկայանալի մարդարէ մը կը դառնայ:

Յիսուսի կեանքը, գործը, վարդապետու-
թիւնը՝ ինչպէս Աւետարաններն ու Առաքեալ-
ներու Թուղթերը մեզի կ'աւանդեն զանոնք, հը-
րաշալի համադրութիւն մըն են երբայցի մար-
դարէներուն միաստուածեան, արդարա-
տենչ, մաքրասէր հայեացքներուն, արեւել-
եան հնագոյն կրօնքներէ ոմանց ազնուագոյն
հոգեկան տեսիլներուն ու բարոյական ցուց-
մունքներուն եւ հելլեն պղատոնականութեան
ողեպաշտ ու համամարդկային ձգտումներուն,
ոչ այնքան՝ հմուտ վարդապետներու գիտակից
ու մեթոտիկ հաւաքմունքով կազմուած որքան
խանդավառ, սրտալից, բնազդով հարուստ,
երգատես ու զազափարապաշտ խումբ մը շը-
րեաներու բորբոքեալ զգայնութեամբն ու երե-
ւակայութեամբը բնականօրէն գոյացած, ու
ախրապետուած՝ ցաւերով ու մեղքերով ծան-
րաբեռն մարդկութեան տառապանքին խորքէն
ու նաեւ գերի ու շղթայակալ իրենց մեծ ցեղին
խոցուած ու արդարածարաւ սրտէն բղխող սի-
րոյ, ներումի, նուիրման, կրքալրութեան քաղ-
ցըր, խոր ու տրոտում ողբով մը, որ նոր է՝ իր
ձեւացուցած աշխարհին ամբողջութեամբը, եւ
կը հակադրուի թէ՛ երբայական հին աշխարհայ-
եացքին, թէ՛ ասիական ողբոյն եւ թէ՛ հելլեն
մտքին տիրական գծերուն, աւելի ազնիւ, փա-

փուլ, յուզիչ ու «մարդկային» քան ինչ որ մարդիկ յղացած էին մինչև այն ատեն:

Պատմական աճ մըն է Յիսուս, թէ մարդկային մտքի յղացում մը, — ինչպէս էր Պրոմէթէոսը, մարդկային ազգը փրկելու համար բռնակալ Արամազդին դէմ ըմբոստացող եւ ատոր համար Կովկասի ժայռին վրայ դամուած բարի աստուածը, որ տեսակ մը նախապատկեր է Յիսուսի: Աստուծոյ Որդի՞ն էր իրօք, որ կոյսի մը արդանդէն մաքուր յղացմամբ աշխարհ եկած էր՝ մարդկութիւնը փրկելու, ինչպէս հաստատեցեալները կը դաւանին, թէ հրեայ յեղափոխաւունչ հայրենասէր մը, անհուն սրտով ու անպատում հանճարով արտակարգ մարդ մը, որ ինքզինքը Մեսիան կարծեց, հաւատաց իր աստուածատուր կոչումին ու կատարեց այն մեծ դերը զոր Աւետարանը իրեն կը վերադրէ: Խորհրդաւոր, փափուկ, կնճոռաւ հարց, որուն կարելի է եւ պէտք է մօտենալ ազատախոհի անկաշկանդ եւ ճշմարտախոյզ հայեացքով, բայց պահելով ամենախոր յարգանքի եւ սքանչացման զգացում մը Կեանքի մը հանդէպ՝ որ՝ իրական թէ երեւակայուած՝ զեղեցկագոյնն է երկրի վրայ երեւցած կեանքերուն, ու վարդապետութեան մը հանդէպ՝ որ ազնուագոյն ճշգրտումներն իր մէջ կը պարունակէ եւ քաղաքակրթութիւններու ամենէն մեծը, ամենէն ընդարձակը, ամենէն մարդկայինը, ամենէն մըշտակենդանն ու մշտանորոգը յառաջ բերաւ: «Մտածումը, չարիքներու եւ բարիքներու ակնադրիւր, կը գրէ Պալլաք Մարգկայիմ կատակերգութեան ընդհանուր յառաջարանին մէջ, կրօնքով միայն կրնայ պատրաստուիլ, զսպուելի ու զեկամարուելի, ու միակ կարելի կրօնքը քրիստոնէութիւնն է»։ ու դարձեալ՝ «Քրիստոնէութիւնը լիակատար սխտեմ մըն է մարդուն ախտաւարակ ձգտումներուն զսպումի եւ մեծագոյն տարրը ընկերական կարգի»: Իսկ թէն, իր ժամանակակից Ֆրանսայի ծագումը դործին վերջարանին մէջ կը յայտարարէ թէ քրիստոնէութեան իւրաքանչիւր տկարացման կը համապատասխանէ բարքերու մէջ անկում մը. «Հանրային ու սոսկական բարքերը կ'ապականին... Բիրտ կամ հաշուամոլ եսականութիւնը գերակշիռ կը դառնայ, անգթութիւնն ու հեշտամոլութիւնը կը փռուին, ընկերութիւնը աւազականոց մը կամ բողանոց մը կը դառնայ: Հինաւորաց Աւետարանը կայ միայն որ մեզ կը բռնէ աղիտարեւր զոտիթափին վրայ, որ կ'արգիլէ անզգալի սահումը որով, անընդհատորէն եւ իր սկզբնականութեան բոլոր ծանրութեամբ,

մեր ցեղը կը նահանջէ դէպ ի իր ստորնագոյն տարրը»:

Եւ շատոնց կորսնցուցած եմ «ածխագործին հաւատքը» որ տառապէս կ'ըմբռնէ Աւետարանին պատմութիւնը: Անարատ յոյսութիւնը, պայծառակերպութիւնը, հրաշքները, սուրբ ընտանեակերպութիւնը, յարութիւնը ինծի համար թրիքը, խաչեալին յարութիւնը ինծի համար խորհրդանշանական պատկերներ են, որոնց ներքեւ խորին ճշմարտութիւններ կան, բայց ներքեւ խորին ճշմարտութիւններ են եւ ոչ թէ պատմական իրողութիւններ: Մեսիայականութիւնը հրեայ լրծակիր (ու միատիքական) ժողովուրդին ըմբոստութեանը հոգւոյն ստեղծումն է, իսկ մեռնող ու յարութիւն առնող աստուածի յղացումը, մարդոց սիրոյն համար չարչարանք յանձն առնող աստուածի տեսիլը, մարդկութիւնը իր ցաւերէն ազատելու համար երկինքէն իջած աստուածի կամ Աստուծոյ զրկուած մարգարէի, Փրկիչի գաղափարը Յիսուսէն առաջ ու յետոյ ուրիշ ժողովուրդներու մէջ ալ ի յայտ եկած է: Այդ բոլորը՝ յղացումներն եղած են տառապող մարդկութեան մեծ մտքերուն, հին ատեններուն մէջ, երբ կը կարծուէր թէ մեր երկիրը կեղւորն էր տիեղերքին, միակ բնակուած աշխարհը որ կար, անշարժ, մարդուն համար ստեղծուած, արեւն ու աստղերը՝ լուսատու ջահ կամ զարդ մարդկութեան բնակավայրին, ու արարիչ Աստուածը՝ վերը իր երկնաւոր պալատին մէջ բազմած, իր հսկայ թաղաւոր մը, վարիչ ու դատաւոր մեր երկրաշնչի ու միայն մեր երկրաշնչի մարդոց ու գործերուն: Այսօր որ տիեզերքի անհունութեան եւ միլիոնաւոր գունդերու մէջ կենդանի էակներու գոյութեան կարելիութեան համոզումն ունինք, դժուար է ընդունիլ որ ամպերէն վեր՝ վերին պալատի մը մէջ նստած աստուածային ինքնակալ մը — մեր աշխարհի արքաներուն մեծացումը — միմիայն մեր աշխարհին բնակիչներուն փրկութեան համար զրկած ըլլայ իր որդին, իր անձնաւորութեան մէկ մասը, որպէս զի մարդու կերպարանք զգեցած՝ իր առաքելութիւնը կատարէ, եւ յետոյ՝ խաչուի, յարութիւն առնէ եւ իր մարդկային մարմնով երկինք վերամբառնայ:

Յիսուսի դէմքին եւ վարդապետութեան խումբ մը մեսիայական Հրեաներու երեւակայութեան լոկ ծնունդ ըլլալու թէպէտ ալ, զոր պաշտպանողներ կան — ինչպէս ի միջի այլոց Թուլու՝ Ֆրանսայի մէջ, ինչպէս մեր ողբացեալ հայրենակիցը՝ Տէրպետէրեան՝ մեր մէջ, — ինծի անհաւանական կը թուի: Զուտ

երևակայութեամբ ստեղծուած անձնաւորութիւն մը չէր կրնար այդպիսի հզօր շարժում մը յառաջ բերել աշխարհի մէջ, մեծ ու տեւական կրօնքի մը հիմը դնել: Պէտք է իրապէս գոյութիւն ունեցած ըլլայ Յիսուս, որդի Յովսէփի ու Մարիամի, արտակարգ անձնաւորութիւն մը որ եղած է թէ՛ հրեայ հայրենասէր եւ թէ՛ մանաւանդ համամարդկային եղբայրութեան քարոզիչ — հակասութիւն չկայ այդ երկու տարբերուն միջեւ՝ ինչպէս Աւետարանը զանոնք կը ներկայացնէ, — որ իր մէջ անկեղծօրէն խոր հաւատքով տեսած է իր ցեղին մեծ մարդարէններու ծանուցած Մեսիան, որ ինքզինքը զգացած է Աստուծոյ Որդին ու Առաքեալը, որ իր կոչումն իրականացնելու համար քարոզած, պայքարած ու խաչուած է: Մնացեալը՝ հրաշապատում զարգացումն եղած ըլլալու է, իր աշակերտներուն, հետեւորդներուն եւ անոնց յաջորդներուն խանդավառուած երեւակայութեան, պաշտումին, երազանքին մէջէն, այն իրական կեանքին որ գոյութիւն ունեցած է եւ որուն խորհրդանշանական պատկերներով մեկնարանուած, ճոխացած, աճած ու ծաղկած վիպումն են Աւետարանները եւ Առաքեալներու թուղթերը, Յիսուսի մահէն երկար տարիներ յետոյ գրուած:

Ազատութիւն համար իսկ, եթէ Յիսուս նոյն ինքն Աստուած չէր որ եկաւ երկրի վրայ այդ կեանքն ապրիլ եւ այդ վարդապետութիւնը քարոզել, բարձրագոյն ներկայացուցիչն էր Աստուածային Ոգին որ տիեզերքի մէջ կը տիրէ, որուն վրայ որոշ զաղափար ունենալ անհնար է մարդուն, բայց եւ զոր անհնար է ուրանալ: Այդ Աստուածային Ոգին, անհուն եւ յաւիտեական աղբիւր ու զեկավար տիեզերական կեանքին, որ ներշնչած է եւ պիտի միշտ ներշնչէ մեր երկրագնդին ընտրելագոյն զաւակները, յայտնուած պէտք է ըլլայ ուրիշ հաղարարութիւն գունդերու հաւանտիւր զաւակներուն մէջ: Անոր շունչն է որ հասարակ հովուհի ժանտ'Արքը հերոսուհի է իր երկրին փրկիչ կը դարձնէ, որ Մեսրոպի մը մէջ կը յայտնուի եւ ցեղ մը կորուստէ կ'ազատէ, որ կը շողայ Փիղիասներու, Սովոկլիներու, Պեթովըններու, Տանթէներու, Միքէլ-Անճելօներու, Շէյքսպիրներու, Պալլադներու, Հիւկօներու, Նեւտոններու, Բիտ Պերնարներու, Փասթէօրներու եւ ուրիշ մեծ ու բարերար հանճարներու մէջ. ան կը թելադրէ Պրոմէթէոսի դէմքը, կը ներշնչէ Զրադաշտը, կ'երեւայ Պուտտայի մը դիմակին տակ. եւ աս է որ տրեւիսած է աւելի մաքուր ու կատարեալ

կերպով քան մեր երկրագնդին վրայ յայտնուած ուրիշ դէմքի տակ՝ Յիսուսի կերպարանքին մէջ: Եթէ կարենայինք օր մը հաղորդակցութեան մասնէլ ուրիշ բնականաւ գունդերու հետ, պիտի դռնէինք հոն անշուշտ բանաւոր էակներ, մեզի պէս՝ ցաւերով, երազներով, տենդերով լի ժամանակաւոր կեանքի մը սահմանուած, ձեւերով տարբեր, խորքին մէջ գրեթէ նոյն, եւ անոնց ամենուն ալ ծոցէն բղխած պիտի տեսնէինք Փրկիչի, մարդարէի, Մեսիայի, ազատարար հերոսի դէմքեր:

Մարդկային սրտին ու մտքին գերագոյն բարձունքն է Աւետարանը, ուր մարդը կը վերանայ մինչեւ սեմը Աստուածային Ոգին, մաքրուելու, հոգեմանալու, աստուածամերձ դառնալու համար, եւ ուր Աստուածային Ոգին գթածարար կը խոնարհի մինչեւ մարդկային տառապանքն ու անստուգութիւնը եւ կը լուծուորէ, կը սիրովէ, կը կապուորէ, կ'առաջնորդէ մարդկութեան սիրտը: Եւ ահա ինչու խորապէս կը ցաւիմ որ Պէշիկթաշեան, փոխանակ այս մեծ նիւթին պատկառանքով, երկիւղածութեամբ, հաւատարմութեամբ մօտենալու, զայն հեթանոսացուցած է, երբ նոյն իսկ Օսքար Ուայլտ, ԺԹ. դարու ամենէն «չնական» մտքով արուեստագէտը, Յիսուսը «Ապոկոնի վինին չափ երաժշտական» կը գտնէ, ինչ որ Պ. Բալուէան ինքն իսկ Յիսուսը խենթ, ցաւադար, ետասէր ու չար հոչակող իր նոյն յօդուածին մէջ կը յիշատակէ:

Պէշիկթաշեան, ինչպէս ըսի արդէն, պէտք էր հաւատարիմ մնար Աւետարանի ոգւոյն եւ անոր չաղին մէջ հիւսէր իր «անվաւեր Աւետարանը», Յիսուսի վերանորոգուած, իւրայատուկ ձեւով վիպուած ու մեկնարանուած իր պատմութիւնը, եւ կամ, ինչ որ լուսագոյնը պիտի ըլլար, քանի որ ինք խառնուածքով միստիքական մը եւ ոգեպաշտ մը չէ, այլ երկրպագու մը զուտ երկրաւոր գեղեցկութեան ու զուտ երկրաւոր արդարութեան (որ՝ անոնք ալ՝ իրենց կրօնքն ունին, Հելլեններէն հիմնադրուած եւ անմահ մնացած), Յիսուսին չղպչէր բնաւ ու իր զգայնոտ, պերճատեսիլ, տարփատենչիկ քրնարերգակի ու նաեւ մամոնատեսաց եւ բռնատեսաց պայքարասէր ընդվզողի ներքին աշխարհը արտայայտէր ինքնահնար հերոսներու մէջ: Հակառակ այս բոլորին Սիդնիան ու Նարդուս՝ մեծարժէք քերթուածներ կը մնան, (Ջիքսնին քանի մը շահեկան հատուածներ ունենալով հանդերձ վրիպած գործ մըն է): Աստուծոյ մէջ կան բազմաթիւ հզօր ու ճոխ էջեր, ուր բանաստեղծը յորդ

ու վառ կենդանութեամբ արտայայտած է իր խառնուածքը, երգած է իր երազները, տեսիլները, հայեացքները կեանքի վրայ: Ատոնց մէջ կը գտնենք ոճ մը որ լաւագոյն հատուածներուն մէջ մեծապէս ինքնատիպ է, հոյզով լեցուն, նոր պատկերներով հարուստ, միանգամայն ուժեղ ու նուրբ, խիտ ու առատահոս, ինքնաբերական յղիւած, արդիական առանց արտաոքութեան:

Շատ չեմ սիրեր այն հատուածները, Ձիթեմիին մէջ յաճախաբէս, ուր մէկ կամ երկու բառով Փրագներ — Փրագի մանրութներ — ահաքին թիւով իրարու կը յաջորդեն, հեռագրական ոճի մը անախորժ անակնկալը բերելով մտցնել այն լայն ու թաւալուն ներդաշնակութեամբ ոճին մէջ զոր ունի Պէշիկթաշեան իր լաւ ներշնչուած վայրկեաններուն եւ որ այսպիսի նիւթի մը պատշաճագոյնն է արդէն: Չեմ սիրեր նաեւ հին անուններու հրէական կամ յունական բնիկ ձեւով (ու մերթ ալ Փանթէզիսթ quasi-բնիկ ձեւերով) գործածումը՝ հայացած աւանդական անուններէն ոմանք ալ պահելով հանդերձ (Եշուա, Եուսա, Մերիէմ, Էլի, Մօյիգ, փոխանակ Յիսուսի, Յուդայի, Մարիամի, Եղիայի, Մովսէսի): Լրջօնթ ալ Լիլ ալ իր թարգմանութեանց մէջ նոյն սխառման ուղեց կիրարկել, բայց իրեն հետեւող շատ քիչ ունեցաւ եւ այսօր ամենքը հին անուններու Փրանսացած ձեւերը կը գործածեն: Ատոնք, սակայն, մանր բիծեր են միայն, որ չեն վնասեր այս եռանդակարին գեղեցիկ մասերուն որ մեծապէս գեղեցիկ են:

Ինչ որ կ'ուզեմ, այս յօդուածս վերջացնելու համար, ճշդել, սա է որ երբեք չեմ մտածեր թէ Պէշիկթաշեան Յիսուսի գէմքն ու գործը չափազանց մարդկայնացնելով ու հեթանոսացնելով, հակակրօնական սրբապղծութեան օրէնք գիտակից ու կանխորոշ դիտաւորութիւններ ունեցած ըլլայ. իր դիտաւորութիւնները եղած են զուտ գաղափարական. իր գործին մէջ ամէն ինչ

անկեղծութիւն, յուզմունք, գեղեցիկ սէր, դրական մեծաշուք գործ մը արտադրելու մաքուր ցանկութիւն է. նոյն իսկ «կրօնական ոգի կայ իր եռանկարին մէջ, բայց հեթանոս կրօնքի մը, երկրաւոր գեղեցիկ կրօնքին, մարմնեղէն սիրոյ կրօնքին, — աղատութեան եւ արդարութեան բուռն տենչանքի մը աշխարհիկ կրօնքին հետ միացած: Հին Հելլենի մը պէս, ու նոյն իսկ նախապղատոնեան Հելլենի մը պէս, տեսած է կեանքը, ինչպէս եւ Յիսուսն ու անոր վարդապետութիւնը, եւ արտայայտած է, միամտութեամբ, համոզմունքով, հոգեկան բուռն ջերմութեամբ, իր այդ տեսիլը: Սխալած է իր հերոսին հանդէպ բռնած դիրքքին մէջ, բայց սխալած է այնպիսի մտաւոր մղումներով որ ոչինչ ունին գոհհիլ ու ժխտական, այլ՝ իրենք իրենց մէջ՝ ազնիւ են ու Գեղեցիկ տարփանքին գաղափարապաշտութիւնն ունին:

Ու պէտք է նաեւ նկատել սոսմ թէ Պէշիկթաշեանի այս երեք վիպաքերթութեանցը առաջին փորձն են զոր հայ նոր բանաստեղծ մը կատարած ըլլայ, Յլուպէրի, Անաթոլ Յրանսի, Օսքար Ուայլտի, Անտրէէվի ճամբուն հետեւելով, քրիստոնէական հին Արեւելքին առաջին օրերուն մեծ դէմքերն ու գաղափարական պայքարները վերապրեցնելով՝ իւրայատուկ ձեւով յղացուած ու շարադրուած գեղարուեստական գործերու մէջ, եւ ասիկա նշանակելի արժանիք մըն է:

Պէշիկթաշեանի այս քերթողական վիպականերուն անվիճելիօրէն գեղեցիկ մասերը, իրենց տեսակին մէջ՝ զմայլելի էջեր են եւ անկորուստ պիտի մնան մեր նոր դրականութեան բարձրագոյն արտադրութեանց շարքին մէջ: Ու այդ գեղեցիկ հատուածները մեզի տուող բանաստեղծէն մենք իրաւունք ունինք աւելի եւս ուժեղ ու շքեղ եւ աւելի կատարեալ ու խոր գործեր սպասելու:

Ա. ԶՊԱՆԵԱՆ